
A orixe literaria do nome da Coruña

Gonzalo Navaza
Universidade de Vigo

Data de recepción: 19/07/2016 | Data de aceptación: 21/09/2016

Resumo:

O nome actual da cidade naceu en 1208 para substituír o de *Faro*, que á súa vez substituíra o antigo de *Brigantium*. A institucionalización medieval do novo nome foi un acto administrativo do rei Afonso IX coincidente coa concesión aos veciños de Faro dunha carta foral que segue o modelo da concedida polo seu pai Fernando II aos de Benavente (Zamora), modelo que se aplicou noutras vilas reguengas dos reinos de Galicia e de León, ás veces con mudanza do nome do lugar. Cando se produce esta mudanza, as motivacións que levan os monarcas a escoller os novos topónimos non son arbitrarias, senón que responden a criterios definidos, guiados por unha vontade augural ou de prestixio. De acordo con iso, deféndese a idea de que o nome que comeza rexistrándose en latín como *Crunia* en 1208 é un nome de orixe literaria, tomado dun topónimo que aparece na *Historia Turpini*, tamén coñecida como *Historia Karoli Magni et Rotholandi* ou *Pseudo Turpin*, isto é, o libro iv do *Codex Calixtinus*.

Palabras chave:

A Coruña; Faro; *Brigantium*; Viana; *Pseudo Turpin*; retonomizaciós; lendas carolinxias.

Sumario:

1. *Brigantium*. 2. *Faro*. 3. Outro nome para Faro. 4. Retonomizaciós reais. 5. Outras *Coruña* galegas. 6. Supostos rexistros documentais de *Crunia* anteriores a 1208. 7. A *Crunia* de Carlomagno. 8. *Crunia*, *Cruña*, *Coruña*. 9. Que hai detrás dese nome? 10. Cabo.

The literary origin of the name A Coruña

Abstract:

The current name of the city was born in 1208 to replace the name Faro, which in turn had replaced the ancient name Brigantium. The medieval institutionalization of the new name was an administrative act of King Afonso IX coinciding with the granting of a letter of settlement to residents of Faro modeled on that granted by his father Fernando II to Benavente (Zamora), a model applied in other royal villas of the kingdoms of Galicia and Leon, sometimes changing the placename. When this change occurs, the motivations that cause monarchs to choose new names are not arbitrary, but respond to defined criteria, guided by a will of augury or prestige. Accordingly, we defend that the name that starts recorded in latin as Crunia in 1208 is a name of literary origin, taken from a placename

that appears in the Historia Turpini, also known as Historia Karoli Magni et Rotholandi or Pseudo Turpin, the book IV of Codex Calixtinus.

Key words:

A Coruña; Faro; Brigantium; Viana; Pseudo Turpin; change of placenames; Carolingian legends.

Contents:

1. Brigantium. 2. Faro. 3. Another name for Faro. 4. Royal change of placenames. 5. Other galician places named Coruña. 6. Alleged documentary records of Crunia before 1208. 7. Carolingian Crunia. 8. Crunia, Cruña, Coruña. 9. What's behind that name? 10. Coda.

As ilustracións pertencen á *Historia Turpini* do *Códice calixtino* (Museo da Catedral de Santiago) e ao *Beato* de Burgo de Osma (Museo Catedralicio-Diocesano del Burgo de Osma, Soria).

Revista Galega de Filoloxía, 2016, 17: 119-164

ISSN 1576-2661 / e-ISSN 2444-9121

1. *Brigantium*

Conservamos rexistro documental de tres denominacións históricas para o lugar que ocupa a actual cidade da Coruña. A máis antiga é a que usaron os romanos, *Brigantium*, un topónimo baseado na denominación local, o que significa que xa debía de ter séculos de existencia. No período romano erixiuse na pequena península do litoral dos ártabros un faro, aínda activo hoxe e emblema da cidade, que constituíu un elemento de tan poderosa singularidade na paisaxe que remotivou a denominación de todo o espazo próximo, facendo desaparecer o vello nome da poboación e substituíndoo polo de *Farum* ‘Faro’. Este novo nome tivo vixencia durante centos de anos ata a primeira década do século XIII, en que os documentos reais comezan a empregar en latín o de *Crunia* (máis tarde *Cruña* en galego, ademais doutras variantes gráficas), precedente do topónimo actual.

O antigo topónimo documéntase como *Brigantium* nas fontes clásicas; en Ptolomeo (s. II, ca. 100-170) Φλαούιον Βριγάντιον, *Flavium Brigantium* (*Geographia* II, 6, 4); *Brigantium* en Dion Cassio (séculos II-III): Βριγαντιον (*Historia romana* 54, 25) e tamén *Brigantium* no Itinerario de Antonino (século III), que o sitúa na vía de Braga a Astorga *per loca maritima*. Nos tempos finais do imperio rexístrase unha forma en -a, *Brigantia*, que é a que lemos en Paulo Orosio (finais do século IV e inicios do V): ...ubi *Brigantia Calleciae civitas sita [ad] altissimum pharum et inter pauca memorandi operis ad speculam Britanniae erigit* (*Adversus paganos* I, 2, 71), e así mesmo aparece *Brigantia* nun texto administrativo romano do século V: *In provincia Callaecia (...) Tribunus cohortis Celtibe[r]ae Brigantiae*, con referencia ao tribuno responsable da unidade militar asentada na Ciadella, no actual concello de Sobrado dos Monxes (*Notitia dignitatum*, XLII). Aínda que existen outros topónimos emparentados que presentan a forma *Brigantia*, aquí *Brigantia* non é unha variante ou alternativa feminina de *Brigantium*, como se ten interpretado, senón un adxectivo creado a partir do topónimo; nas citas aparece concordando en xénero, número e caso con substantivos femininos (*civitas*, *cohortis*), do mesmo xeito que en atestacións posteriores se emprega, como veremos, a forma masculina en -um, tamén en función adxectiva, concordando con *Farum*. É fórmula do latín clásico para formar adxectivos de nomes propios, coa simple flexión e sen sufixo.

A vinculación do topónimo co asentamento da cohorte militar que vixiaba o camiño entre Lucus e o litoral dos ártabros levou a algúns autores a situar na Ciadella, que dista máis de trinta Km da Coruña, a *mansio* chamada *Brigantium* do Itinerario de Antonino, pois nese lugar cumprírianse as distancias que o itinerario sinala ata Lugo. Mais a condición de porto de mar con que Dion Cassio caracteriza *Brigantium* e sobre todo a mención do faro que fai Orosio ao referirse á *Brigantia civitas*

disipan calquera dúbida e confirman a localización na Coruña actual. Talvez daquela xa se empregaba o topónimo asemade con valor coronímico, para se referir non só á localidade concreta senón tamén á comarca ou territorio, como aconteceu despois co seu sucesor *Faro*, que aínda sobrevive hoxe na administración eclesiástica como nome de arciprestado.

A substitución definitiva do nome de *Brigantium* polo de *Faro* debeu de producirse tras un período de convivencia das dúas denominacións, durante o cal o vello nome foi desaparecendo primeiro do uso coloquial, en tanto que en rexistros formais e nos documentos escritos resistiu máis tempo, como adoita acontecer na mudanza popular espontánea de topónimos e contrariamente ao que sucede nas retoponimizacións debidas a un acto administrativo coma as que imos ver máis adiante.

Cando *Faro* xa tiña seguramente séculos de vixencia como único nome na fala, nos tempos finais do primeiro milenio, sobrevivían na escrita monástica reminiscencias do vello topónimo, que asoma na documentación do mosteiro de Sobrado como adxectivo acompañando o topónimo usual daquela: *in ualle de Faro Bregancio, uilla de Orria et ecclesia sancte Eolalie iuxta Faro* (ano 971)¹, e hiperlatinizado como *Precantium*, talvez por atracción do verbo latino *PRECARE*: *ecclesiam uocabulo sancte Eolalie qui est iuxta Farum Precantium* (ano 966), *pinna fabricatam ab antiquis hominibus Farum Precantium* (ano 991, doazón de Vermudo II á igrexa de Santiago). Dátanse tamén nos últimos anos do século X as crónicas de Afonso III, que recollen referencia a unha vitoria contra invasores normandos, cento cincuenta anos atrás, no 843, no litoral da actual cidade da Coruña: *in locum cui nomen est Farum Brecantium (Rotense, 23), ad locum qui dicitur Farum Brecantium (Ad Sebastianum, 23)* (Gil Fernández, 1985: 114-149). Aparece coa mesma denominación de *Farum Brecantium*, quizais porque a toma desas crónicas, no relato que refire a viaxe de Trezenzonio á illa de Solistición, xoia da literatura galega altomedieval en lingua latina, datada por Díaz y Díaz entre os séculos X e XII (1985: 97-111) e que chegou a nós en dous manuscritos do XIV conservados no mosteiro portugués de Alcobaça.

Di González Garcés, na súa historia da cidade (1987: 145), que aínda continuaba designándose de *Brigancia* o tenente ou alférez (o axente real) da *vila de Faro* no século XII, “en los últimos tiempos de Alfonso VII y los primeros de Fernando II”, mais apoia ese aserto na interpretación errada dunha cadea onomástica que contén un sobrenome toponímico: *Menendus Bregantia alferiz regis*, ano 1156, *Menendus Bregantia alferiz regis*, ano 1157, onde o latín *Bregantia* corresponde á cidade por-

1 Se non indico outra fonte específica, as referencias da documentación medieval que só levan a data, ou a data e o lugar de emisión, están tomadas do CODOLGA e do TMILG (véxase a bibliografía).

tuguesa de Bragança². Así debemos seguir considerando os documentos do século x como os últimos exemplos con datación segura do uso de *Brigantium*, que acaso non chegou vivo ao novo milenio. Mesmo neses documentos do século x había de ser só unha referencia erudita, da tradición escrita, pois é verosímil que o antigo nome de orixe prerromana xa non fose coñecido, e menos aínda usado, pola maior parte da poboación. De ter sobrevivido ata hoxe o nome de *Brigantium*, teríamos un resultado como **Breganzo* ou **Berganzo*, ou algunha variante con alteración da vogal átona da sílaba inicial.

Vénse considerando comunmente que os topónimos *Brigantium*, *Brigantia* son de orixe celta (Nieto Ballester, 1997: 142; Bascuas 2014: 84) e identifícase neles un derivado da raíz indoeuropea **bher-* ‘levar’, ‘elevar’, ‘altura’ (Pokorny, 1959: 128-131, 140-141), que deixa representantes ben coñecidos nas linguas célticas (co significado de ‘outeiro’: irlandés ant. *brí*, galés *bre*, bretón *bre*, córnico *bre*) e tamén nas xermánicas (*berg* ‘monte’, *burg* ‘cidade’). Esta orixe emparenta etimoloxicamente o noso topónimo con dous elementos que se teñen por indiscutida mostra dun substrato céltico hispano: *-briga*, característico da toponimia celta da Hispania occidental: *Conimbriga*, *Mirobriga*, *Vollobriga*, *Nemetobriga* etc. (Gorrochategui, 1997: 23-26), e mais *-bre*, presente en topónimos compostos galegos como *Sillobre*, *Barallobre*, *O Grove* etc. (Moralejo Lasso, 1977: 49-84; Búa, 1997: 84-88).

Brigantium conta con correspondencias toponímicas noutras áreas de Europa, documentadas desde a antigüidade: *Brigantium* en Hibernia, *Brigantium* en Britania, *Brigantione* (hoxe Briançon) na Galia, *Brigantium* na Retia, en Hispania *Brigantia*, hoxe Bragança, outra *Brigantia* alpina que é hoxe Bregentz, en Austria (Greule, 2014: s.v. *Bregenzer Ache*), todas en territorios con acreditada presenza celta na prehistoria, desde as illas Británicas e a Gallaecia ata os Alpes. A coincidencia exacta das formas non supón necesariamente o mesmo significado en todos eses topónimos, pois a raíz pode estar neles con diversos valores, desde un máis xenérico, orográfico (‘altura, monte, outeiro’) a outro máis específico, civil (‘altura fortificada, castro’, ou ben ‘cidade’ –lémbrese que o termo de orixe latina *Cidá*, *Cividá* tamén é forma habitual na toponimia galega para denominar os castros–). Do mesmo xeito, tampouco podemos saber con certeza o valor da sufixación complexa *-ant-ium* de *Brigantium*; quizais puido achegar un valor colectivo (‘lugar de montes’, ‘lugar de castros’), mais é igualmente verosímil que se formase a partir dun xentilicio ou etnónimo en *-antes*. En Hibernia existía o pobo dos *Brigantes* (Ptolomeo, I, 2), Estrabón menciona uns *Brigantii* nos Alpes (*Geographia*, IV, 6) e en Britania o

2 *Menendus Bregantia* é un personaxe coñecido: despois de servir como alférez a Afonso Henriques en Portugal, asistiu en León á proclamación de Fernando II, quen o designou alférez seu; exerceu este cargo entre 1137 e 1150. Julio González (1943: 22, 185), que o cualifica de “portugués desnaturado”, romancea o seu nome como *Menendo Braganza*.

actual Yorkshire constituía a terra doutro pobo tamén chamado *Brigantes*, de onde se lle deu o nome de *Brigantia* ao territorio (Tácito, *Annales*, 12, 32-36). No noso caso non temos constancia de ningún *brigantes* (que significaría ‘os do monte’ ou ben ‘os do castro’, ‘os dos castros’) entre a poboación prerromana do Magnus Sinus Artaborum, e o único etnónimo ou xentilicio de etimoloxía relacionada con *Brigantium* que podemos identificar na zona é o de *Bergantiños* (< BRIGANTINOS), que na administración eclesiástica desde a Alta Idade Media ata hoxe constitúe o nome dun arciprestado contiguo (cara ao oeste) do de Faro, e na civil sobrevive como corónimo, dando nome á comarca de Bergantiños, de aí que tamén estea presente como segundo elemento de compostos no nome oficial dos actuais concellos de Malpica de Bergantiños e Cabana de Bergantiños.

2. Faro

Durante centos de anos, e ata o século XIII, a vila e o porto que son hoxe A Coruña foron coñecidos cun nome motivado pola torre erixida en tempos dos romanos: *Faro*. É o substantivo común latino PHARUM, tomado do grego e con orixe no nome da illa de Pharos. Este novo topónimo debeu de comezar a competir co prerromano de *Brigantium* pouco despois da erección da torre e tras un período de convivencia acabou por substituílo. No século XIII *Faro* deixaría de empregarse como nome da vila, pero con valor coronímico chegou ata hoxe na administración eclesiástica.

A documentación medieval só comeza a ofrecer certa información de detalle sobre a localidade de Faro, sexa como fortificación, porto ou vila, a partir do século XII, mais durante os últimos séculos do primeiro milenio rexístranse con relativa frecuencia atestacións de *Faro* como corónimo (*Faro, Terra de Faro, Territorio de Faro*), o que supón a existencia de *Faro* tamén como topónimo para designar a poboación inmediata ao monumento. A referencia máis antiga correspondería ao ano 572, data asignada no *Cronicón iriense* a unha relación de terras dependentes da sé de Iria, entre as cales se encontra *Farum*, mais a maioría dos testemuños de que dispoñemos son do século IX ou posteriores. Velaquí algúns exemplos dese uso con valor coronímico tomados do CODOLGA: *in comisso de Faro ecclesia sce Marie* (ano 830, Santiago); *in terra de Faro Santi Christofori (...), villam Laureiru, uillam Eluinam* [Elviña] (sen data, Sobrado); *...Nemitos, Faro, Brecantinos et Sonnaria* (ca. 915, Santiago); *in Faro, ex dato tie mee domne Gunterodis, Artasio* [Arteixo] (ano 942, Celanova); *in territorio Faro, quarta integra de ecclesia sancti Cristofori* (ano 1137, Xubia). Nas enumeracións das antigas divisións eclesiásticas da diocese compostelá que deron orixe aos arciprestados actuais, o nome *de Faro* contrasta

luminoso entre nomes de escura orixe prerromana: *Prucios, Lavacengos, Arros, Besaucos, Faro, Coporos, Celticos, Brecantinos...* (ano 1110, Santiago).

En fontes foráneas menciónase Faro (*Far*) na historia dos bispos de Hamburgo, composta por Adán de Bremen (Adamus Bremensis, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, ca. 1080), como escala dunha vía marítima que repetirán os cruzados da Europa atlántica no século seguinte, a que vén dos portos do Norte ou da costa francesa en dirección a Lisboa para dirixirse ao Mediterráneo: *De Prol in Britanniam ad Sanctum Mathiam uno die, inde ad Far iuxta Sanctum Iacobum tribus diebus et tribus noctibus. Inde ad Leskebone duobus diebus et duabus noctibus* (Tschan, 1959: 96).

O *mappamundi* incluído no *Beato* do Burgo de Osma (Soria), datado en 1086, debuxa en *Gallecia* dous monumentos: a igrexa do apóstolo en Compostela e unha torre que constitúe a primeira representación gráfica que coñecemos do faro coruñés; á beira da torre, o topónimo: *Faro*.

Se a información documental que posuímos acerca da poboación de Faro anterior ao século XII é pouca e imprecisa, a partir dese século comeza a adquirir maior concreción, primeiro na súa condición de dominio do bispo de Iria-Compostela e posteriormente como vila reguenga. Dos reinados de Fernando II e o seu fillo Afonso IX temos máis datos da relación da monarquía coa vila e o seu porto, en documentos emitidos polos reis ou os seus representantes (*data carta in Faro per manum Petri Garcia cancellari regis*, ano 1158). Outras atestacións desa época, principalmente en documentación da catedral compostelá e do mosteiro de Sobrado, interésannos para salientar que ese nome de *Faro* seguiu tendo vixencia durante todo o século (*uiam que uenit de Faro per Uilarulu et inde Sancta Eolaliam de Curtis...* ano 1199).

Pola *Historia Compostellana* sabemos que a principios do XII a localidade de *Faro* dispoñía dunha fortificación pertencente á mitra de Santiago. No ano 1121 é circunstancialmente señora desa fortificación a raíña dona Urraca, pero volve pertencer ao bispo nos anos seguintes e só con Afonso VII (rei entre 1126 e 1157) se produce a definitiva relación de Faro coa monarquía e comeza o proceso de constitución na vila dun concello e porto reguengos, a partir dunha permuta pola cal o rei entrega a terra de Tabeirós á igrexa compostelá: *De Castello Pharo; Castellum Pharum nomine (Historia Compostellana, II, 51); Permutatio Castri de Faro pro terra Taberoli; (...)* *concambio Castellum Fari cum suis appenditiis pro terra Taberoli; Castrum supradictum, scilicet Farum (...), illa [terra] qua ad Castrum Farum pertinebat* (II, 82).

Nos reinados de Afonso VII e dos seus sucesores Fernando II (rei de 1157 a 1188) e Afonso IX (rei de 1188 a 1230) aumenta a poboación da vila e a actividade do porto.

A consolidación dunha *vila e porto real* nese lugar enmárcase nun movemento máis amplo de reocupación demográfica do litoral iniciada cando comezou a remitir o perigo dos piratas normandos, que asolaran as costas galegas nos últimos séculos do primeiro milenio, e ten paralelo na vila e porto reguengos de Baiona, no Val de Miñor.

Nalgúns textos foráneos atopamos outras referencias a Faro no século XII, coma no titulado *De expugnatione Lyxbonensi*, ou *Crónica do cruzado Osberno*, que refire o paso dos cruzados polo porto coruñés en 1147 camiño de Lisboa. Atribúelle a construción da torre de Faro a Xulio César, segundo un tópico que repiten outras fontes, e fai mención da relación coas illas británicas que xa vimos na cita de Paulo Orosio:

Hinc iterum navigantes devenimus Ortigiam [Ortigueira? Ortegala?]. Exin ad turrem Faris, que olim a Iulio Cesare constructa, admirandi operis, ut ibidem reditus, et cause interminabiles totius Britannie et Hybernie et Hispanie quasi in meditullio commeant. Est enim adeo sita inter meridionalem et occidentalem plagam ut prima sit littoris appulsio recto tramite a Britannia venientium. (David, 1936: 62)

Na cartografía do ceutí Al-Idrisi (ano 1154), sitúase ao norte de *Sant Jaqub* a localidade denominada *Hisn al-Faru* ‘o gran Faro’, á beira do Océano Atlántico ou *al-baher al-muzlem al-garbi* ‘o mar escuro occidental’ (Piqueras / Fansa, 2008: 471).

En suma, a documentación medieval mostra que a vila e o seu porto seguían sendo coñecidos como *Faro* durante todo o século XII. Aínda no XIII, os historiadores e cronistas casteláns –por exemplo Rodrigo Ximénez de Rada (1170-1247) en *De rebus Hispaniae*– seguen usando *Faro* cando se refiren a sucesos dos séculos precedentes. É unha constatación que non podemos deixar de ter presente ao abordarmos o estudo do topónimo coruñés: o nome de *Faro* é o único que aparece nos documentos antes do ano 1208, data en que Afonso IX empregará por primeira vez unha nova denominación: *Crunia apud turrim de Faro*.

A retoponimización dunha vila reguenga por parte do seu señor o rei con ocasión da concesión dunha carta foral aos veciños non é algo excepcional na Idade Media. O mesmo monarca que lle impón a Faro o nome de *Crunia* en 1208 xa retoponimizara outras vilas antes, como veremos, ao concederlles foros conforme ao modelo dos concedidos a Benavente polo seu pai Fernando II décadas antes.

Non é necesario apelar a un conflito de paronimia do nome da vila de Faro co doutras localidades próximas (o *Burgo de Faro* e mais o *Novo Burgo de Faro*), como se ten suxerido, para xustificar o cambio de denominación, pois aínda que non faltan exemplos en que o cambio se produce por algún inconveniente do nome orixinario, o normal é que sexa un acto e exercicio de poder independente

do topónimo substituído. Non podemos saber se o rei pretendía tamén singularizar mellor a poboación reguenga cun nome que non se confundise con outros topónimos veciños, aínda que certamente son moitos os autores que se ocuparon da historia da Coruña que confunden Faro co Burgo de Faro e mais co Burgo Novo de Faro, como lamenta González Garcés (1987: 161-163). En efecto, ademais de *Faro*, nome da vila e tamén do territorio, estaba o *Burgo de Faro* (hoxe O Burgo, cara ao interior da ría), que no século XII tamén se coñece como *Burgo Vetero de Faro* (*Burgo Vello de Faro*) para diferencialo dun *Burgo Novo de Faro* promovido polos cabaleiros templarios (de aí o topónimo actual *O Temple*) no mesmo século XII na ribeira oposta. Velaquí algúns exemplos destas denominacións: *redditus quod ad Burgum de Faro pertinet* (1153, Sobrado), *omni portatico illo quod ad Burgum de Faro pertinet* (1153, Sobrado), *nouus portus in Nouo Burgo de Faro* (1161, Santiago), *Gomez Gundisalui dominante in Trastamar et in Faro* (1169, Sobrado), *medietatem burgi de Faro cum pedagio navium* (1174, 1178, Santiago), *decimis totius Burgi de Faro sancte Marie Superaddi* (1179, Sobrado), *domnus Rodericus Fernandi Dei gratia commendator in Balia de Faro (...) facta carta in Burgo de Faro Novo in domo fratrum Templi* (1200, Sobrado), *Domno Garsia Roderici de Faro et fratribus suis* (1202, Sobrado), *medietatem burgi veteris de Faro* (1208, Santiago), *ecclesia in Burgo Veteri de Faro* (1208, Santiago).

3. Outro nome para Faro

Son tres os documentos emitidos por Afonso IX en 1208 que testemuñan a oficialización do novo nome para Faro. O primeiro, que podemos chamar o “documento fundacional” (Barreiro Fernández, 1986: 97), asinou-se en Santiago en xuño dese ano, ignórase que día, quizais o 1, dada a relación que garda co outro documento desa data. O orixinal non se conserva, mais chegounos indirectamente nunha confirmación de Sancho IV, do ano 1286, que repite confirmacións previas de Fernando III e Afonso X. Tampouco se conserva o documento desa confirmación (“al parecer, extraviado o perdido”, di González Garcés, 1987: 466) e só dispoñemos dunha transcripción deficiente e parcial realizada por Vedia y Goossens (1845: 145-146, apéndice 5). Por estas circunstancias hai que fiarse pouco da literalidade do texto que nos chegou (nel o topónimo aparece como *Curunia*, forma quizais verosímil para 1286 mais non para 1208 nun documento real, cando nos outros dous documentos auténticos de 1208 o que se le é *Crunia*), aínda que si se poida dar por exacto o seu contido, que entre outras cousas establece os termos municipais da poboación ao concederlle *duas leguas in circuitu*, outórgalle ao concello un regulamento que segue o modelo das cartas forais de Benavente e manda que non se acollan como veciños xente de armas nin clérigos a excepción dos frades de Sobrado.

Nos outros dous documentos de 1208 recóllense as compensacións que o rei lles concede á igrexa de Compostela e ao mosteiro de Sobrado pola mingua que van sufrir os seus intereses na zona a causa dos novos foros dados ao concello da vila que agora aparece denominada *Crunia*. O documento compostelán, incluído no Tombo A da catedral, está asinado en Santiago o 1 de xuño de 1208 e nel lese: *Quia uero pro utilitate regni mei nouam construo populationem in loco qui dicitur Crunia, apud turrin de Faro*. A expresión *nouam construo populationem* non debe enganarnos: a localidade xa existía, baixo o nome de Faro, e tiña igrexas, e porto, e un concello ao cal se lle outorgan os dereitos establecidos no foral de Benavente (exención de impostos, inviolabilidade de domicilio, igualdade xurídica dos veciños, dereito de apelación etc). Nos “procesos tardíos de repoblación urbana desenvolvidos en el interior de los reinos hispánicos en zonas alejadas de la frontera musulmana”, a creación dunha *vila nova* non presupón a creación *ex novo* de formacións locais, senón “una nueva realidad en la organización del poblamiento” (González Rodríguez, 2009: 117). No mesmo documento repítese o topónimo: *in portatico ipsius populationis de Crunia*.

O terceiro documento é de Sobrado e está datado en Lugo o 19 de xullo do mesmo ano de 1208, isto é, mes e medio despois dos anteriores. Nel o rei concédelle ao mosteiro a décima parte da portaxe da vila e repite case a mesma expresión: *Ceterum quoniam pro utilitate regni mei de nouo nouam construo populationem iuxta Turrin de Faro in loco qui dicitur Crunia*. O modo en que menciona o lugar (*in loco qui dicitur Crunia*) parece dar a entender que o topónimo xa existía. Así o subliña Barreiro: “adviértase que el nombre de *Crunia* no aparece impuestado por el Rey sino que era un nombre ya utilizado” (Barreiro Fernández, 1986: 97). Máis adiante veremos se é iso o que significa.

Ningún destes documentos fai referencia explícita á mudanza de topónimo, mais na práctica a nova realidade municipal resultante das decisións expresadas neles pasa a denominarse oficialmente co novo nome (*Crunia* en latín, nos documentos máis vellos, e só unhas décadas máis adiante *Cruña* en romance ou na forma relatinizada ou hiperlatinizada *Clunia*), que substitúe o de *Faro* na documentación escrita a partir dese momento. A substitución é instantánea nos textos emitidos polo rei, polo mosteiro de Sobrado e polo arcebispado compostelán, pois en ningún documento desas instancias posterior a 1208 volve aparecer o nome de *Faro* para referirse á vila. En lugares distantes tárdase máis en ter coñecemento do cambio do topónimo e durante décadas vila e porto seguen aparecendo como *Faro* en roteiros marítimos europeos.

No opúsculo titulado *De itinere frisonum*, que describe a vía seguida por unha expedición de cruzados xermanos, o autor e os seus compañeiros demoran en terra

galega dúas semanas do mes de xuño de 1217 por causa dos ventos, de xeito que teñen tempo de coñecer Compostela antes de proseguiren por mar cara a Lisboa. No texto dásele o nome de Faro (*Phare*) á vila e ao seu porto batido polas ondas e repítese o lugar común que atribúe a construción da torre a Xulio César³. Talvez non chegaron a saber os cruzados frisóns que o lugar se chamaba *Crunia* desde había nove anos, como tampouco chegaron a saber o nome do seguinte *portum optimum*, que eles chaman *Tui*, pois era un porto do territorio tudense:

Ventis itaque prosperis sed nimis lenibus usi, sexta feria proxima Phare pervenimus, quod est oppidum Galicie dives admodum, portum habens flexuosum, turre sublimi presignata a Iulio Cesare constructa. Navibus itaque in tuto dispositis, sequenti die versus Compostellam iter arreptum, per diem & noctem continue laborantes, vix confecimus. Unde post oblata Deo & beato apostolo sacrificia reversi, per novem dies ventis oppositis Phare sumus detenti. Hortatu igitur comitis Hollandie, qui ab incolis didicerat, quod ab illo portu ventis Ulixibonam ferentibus exire non possemus, versus Britanniam ad unius miliaris estimationem reversi, portum optimum, quem Tui dicunt, inter duos montes aereos complicitum intravimus. A quo in festo apostolorum Petri & Pauli progressi, ventis instabilibus per tres dies & noctes iactati in fluctibus, quarto die Portugaliam pervenimus (Röhricht, 1879: 60).

Sete anos antes de emitir os documentos coruñeses de 1208, Afonso IX dera o 7 de maio do ano 1201 a carta foral de Baiona, o outro gran porto reguengo galego daquel tempo. O texto desa carta interesa para coñecermos mellor a posterior retoponización de *Faro* en *Crunia*, pois o cambio de *Erizana* en *Baiona* tamén se produce coincidindo coa concesión dos foros aos veciños. Prudencio de Sandoval transcribiu parcialmente o documento no século XVII (1610: 141) e no XIX fíxoo Ávila y la Cueva (II, 118-121), quen o consultou no arquivo municipal de Baiona. Na actualidade está perdido. Ávila y la Cueva, que traduce ao castelán o latín da carta e comenta algúns pormenores, non identifica ben o lugar expresado no *facta carta apud Faru* do texto e supón que o rei, acompañado da raíña dona Berenguela, despachou o foral nunha das illas Cíes: “hallándose en una de las islas de Bayona nombrada del Faro” (II, 118), e del tomaron todos os autores posteriores ese dato errado (CFCP, 1852; González, 1944; Alvarado Planas, 1997)⁴. A illa de Cíes chamada na actualidade illa do Faro non ten tal nome na documentación medieval, senón o de *Sancto Stephano*,

3 As referencias que vinculan a construción do faro con Xulio César parecen desaparecer cando se abandona o nome de *Faro*. As crónicas castelás a partir de Afonso X instauran un novo pasado mítico, agora de orixe grega, para a torre *que començara hercules que es cabo la Crunna* (ca. 1270, CORDE).

4 Un manuscrito conservado na Real Academia de la Historia confirma que foi Ávila y la Cueva quen proporcionou por vía epistolar esta información ao académico Tomás Muñoz Romero, compilador da CFCP (Martínez, 2003: 279).

insula Sancti Stephani e variantes, en latín, e *Santo Estevo de Sías* ou simplemente *Santo Estevo*, *Sant'Estevo* en galego. Na propia colección diplomática de Afonso IX aparece o topónimo como *Sancto Stephano* no documento dado en Sarria en 1228 en que o rei lles concede a illa e o mosteiro aos monxes de Celanova, que pasarán a administralos desde o seu porto de Coruxo (González, 1944: II, 818).

Así pois, a carta foral de Baiona de 1201 foi dada en Faro e non nunha das illas Cíes ou de Baiona, de xeito que debe considerarse unha proba da presenza do rei no século XIII na vila coruñesa antes de lle mudar o nome polo de *Crunia*. O propio *iter* que debuxan os documentos reais da primavera de 1201 resulta así máis coherente, pois o día 11 de abril está o monarca en Tui (onde concambia co mosteiro de Oia o couto de Erizana antes de que se chame *Baiona*), o 15 do mesmo mes en Ribadavia, o 7 de maio en Faro, onde emite o foral de Erizana-Baiona, e tamén en maio, ignórase o día exacto, asina no mosteiro de Sobrado a cesión da portaxe de Melide (González, 1944: II, 768; Cavero, 2008).

Na carta de Baiona de 1201, Afonso IX fai explícita a mudanza de nome: *et impono eadem villam de novo nomen Baionam*. No texto, *de novo* ten o seu significado etimolóxico: ‘por primeira vez’. Nun prazo de sete anos tamén lle cambiará o nome a *Faro* para impoñerlle o de *Crunia* en circunstancias análogas pero, como vimos, nos documentos de 1208 non hai referencia ningunha á imposición dun novo nome, senón que se fala do lugar *qui dicitur Crunia*. Non pode pasar inadvertida a diferenza. A carta de Baiona non responde a ningún modelo concreto, é propia e exclusiva; na de *Crunia*, Afonso IX declara aplicar o foro de Benavente, que serviu de modelo para o de moitas outras vilas reguengas do reino de León (Ruiz de la Peña, 1970; García-Gallo, 1971). A aplicación rigorosa dese modelo podía incluír tamén un cambio do topónimo, pois en realidade os chamados foros de Benavente fóranlle concedidos á vila de *Malgrado* (ou *Malgrad*, *Malgrat*, en latín *Malgratum* e *Malum Gratum*), que polos propios foros muda o nome e a partir de 1167 comeza a aparecer na documentación escrita como *Beneventum* ou *Benaventum* nos textos en latín, máis adiante *Benavente* xa en romance.

4. Retoponimizacións reais

Son moi variadas as circunstancias que ao longo da historia poden provocar o cambio de nome dunha poboación. A documentación medieval galega informa de casos de coexistencia, para unha mesma localidade, dun topónimo antigo, polo regular prerromano, e outro novo, latino ou latino-romance, como podemos comprobar no CODOLGA realizando unha busca de expresións do tipo “ab antiquis (nominata)” e semellantes. Máis excepcionais son os casos en que nos chegaron non dúas

senón tres denominacións históricas, tres estratos toponímicos, como sucede coa Coruña ou, por exemplo, con Vilagarcía de Arousa, para a cal coñecemos, grazas á documentación, un nome prerromano, celta, que era *Alobre*, outro de orixe latina, *Arealonga* (que sobreviviu no nome da parroquia de *Santa Baia de Arealonga*), e un terceiro medieval, *Vilagarcía*, imposto polo señor local don García de Caamaño no século xv.

Así e todo, o común é que o nome dunha poboación de certa importancia sobreviva ao longo dos séculos; o excepcional é a retoponimización. Fóra dalgúns casos coñecidos, as cidades e vilas galegas principais continuaron tendo durante a Baixa Idade Media e despois os mesmos nomes que tiñan varios séculos antes, coas naturais alteracións comúns da evolución da lingua, a diferenza do que sucedeu noutras áreas peninsulares, onde o avance das fronteiras cristiás na Reconquista renomeou moitas localidades previamente islamizadas. As retoponimizacións reais ou rexias, debidas ao rei, e a imposición de nomes *ex novo* como consecuencia de conquistas militares, igual que sucedeu máis adiante nas colonias ultramaríñas, repiten adoito en terras conquistadas nomes de lugares da terra orixinaria dos conquistadores, instaurando neotopónimos que son eco de vellos topónimos distantes e que, para quen descoñeza a súa historia, presentan desconcertantes fenómenos de anacronía ou anatopía fonética. Así, por exemplo, o *-n-* intervocálico común á *Baiona* galega e á *Bayona de Tajuña* castelá (hoxe Titulcia, Madrid) constitúe un problema fonético se non sabemos que ambas son eco medieval da Baiona de Gascuña (Navaza, 2016: 98-101). E outro tanto podemos dicir do *-n-* de *Viana*, topónimo galego, navarro e portugués que veremos máis adiante, ou do *-l-* simple en *Bolaño* (Lugo), en *Bolaños de Campos* (Valladolid) e *Bolaños de Calatrava* (Ciudad Real), que obrigaría a supoñer étimos distintos para un e outros se non soubésemos que o nome das localidades castelás ten orixe remota no topónimo galego⁵.

Na Idade Media o principal axente retoponimizador de vilas ou cidades é o rei. A “imposición rexia ou señorial” é mencionada en primeiro lugar en todas as enumeracións das causas e motivacións dos procesos retoponimizadores de núcleos de poboación (Tejero Robledo, 1995: 107-116).

A imposición do novo nome de *Beneventum* que Fernando II escolleu para *Malgrado* en 1167 é unha das formalidades da concesión da carta foral. O documento real establece *novam populationem* (lémbrese o que se dixo desta expresión) recoñecéndolles aos veciños e poboadores unha serie de dereitos co propósito de favorecer o crecemento económico e demográfico. O foral de Benavente inaugura

5 O escudo municipal da localidade manchega confirma a verdadeira orixe lingüística do seu nome, pois é propiamente un *brasón parlante* en lingua galega, que representa o apelido mediante un bolo de pan e un año.

unha política toponímica de Fernando II que se repetirá noutras localidades reguengas ao concederlles foros: en 1180 múdalle o nome á vila leonesa de *Coyanza* e imponlle o de *Valentia*, en romance *Valencia* (hoxe *Valencia de Don Juan*), servíndose dun topónimo de orixe romana, con connotacións militares, presente na toponimia patrimonial desde a antigüidade (a cidade de *Valencia* ou a *Valence* francesa remontan a antigas VALENTIA) e empregado na Idade Media como topónimo “de repertorio” para prazas fortes e fortalezas. Contén un derivado do verbo latino VALERE ‘ser forte’. En topónimos galegos patrimoniais desta familia léxica o -l- intervocálico non sobrevivía (CELLA VALENTI > *Celavente*), polo que podemos atribuírlles unha orixe militar medieval a topónimos galegos como *Valenza* en Coristanco ou *Valencia* en Valdeorras (*A Valenzá*, en Ourense, é un xentilicio feminino relativo a outra *Valentia* medieval).

A moda das *Valentia* aínda seguía vixente no século seguinte no reino de Portugal, pois volveu recorrer a ese topónimo Afonso III o *Bolonhês* en 1262 cando fortificou *Contrasta* e lle cambiou o nome polo de *Valencia* (*Valença*) deixando constancia explícita da mudanza no texto do foral: *fecimus populari istam villam, mutavimus sibi nomen de Contrasta e imposuimus sibi nomen Valentiam* (Ventura / Oliveira, 2006: 334).

Entre a documentación do reinado de Fernando II relacionada coa consolidación de Faro como municipio reguengo tamén teñen interese para o noso obxecto, aínda que non chegaran a cumprirse integramente, os acordos que o rei estableceu na década de 1160 coa sé de Santiago para compensala pola perda do usufruto do porto, onde o monarca lle suxire ao arcebispo a construción dun porto novo para o seu servizo, nun lugar indeterminado, talvez próximo a Muros, a fin de que a coroa teña o dominio do litoral desde Faro ata ese porto e a mitra compostelá entre ese porto e A Lanzada. Aínda era só un proxecto, mais Fernando II xa dispoñía dun nome augural (*Totum Bonum*) para o porto futuro: *ad hunc portum quem Totum Bonum uocamus* (anos 1165 e 1168, Santiago).

Tamén podemos contar entre as frustradas retoponimizacións de Fernando II a de Tui. Despois de recuperar e tomar posesión dalgunhas áreas meridionais do territorio galego (en Limia e Toroño) que foran ocupadas temporalmente por Portugal, o 18 de marzo de 1170 o rei deu carta foral aos veciños da cidade de Tui e impúxolle a esta “de novo” o nome de *Bona Ventura* (*siquidem loco et civitati tale de novo indidimus vocabulum scilicet Bonam Venturam...; cartam quan populatoribus eiusdem civitatis quam Bonam Venturam vocaveramus...*, ano 1170, Tui). Pouco despois, non obstante, o 1 de abril, Fernando II restituíulle a xurisdición e o territorio da cidade ao seu antigo señor, o bispo, deixando sen efecto a carta previa e o cambio de topónimo (González, 1943: 85-86, 413-414).

Na política toponímica de Fernando II interesa especialmente o exemplo de Benavente, dada a importancia dos seus foros como modelo xurídico da administración municipal e da ordenación do territorio galego por parte da monarquía. Moralejo Lasso ocupouse da mudanza do nome nun dos artigos recollidos en *Toponimia gallega y leonesa*, onde lembra como a épica tradicional conservou memoria (“a Malgrado / que dizen Benabente”, di o *Cantar de Rodrigo*) do tempo en que convivían as dúas denominacións (Moralejo, 1977: 219-230). Neste caso, a substitución de *Malgrado*, un nome con connotacións negativas, que evoca a locución *de mal grado* ‘contra vontade’, non foi simplemente unha retonomización eufemística coma as que había de promover a Compostela postridentina, estudadas por Antón Palacio (2014). O novo topónimo, ademais dunha especie de antónimo do vello, con valor augural (*beneventum* ‘ben sucedido’, ‘bo suceso’), viña cargado de resonancias culturais e históricas. O rei escollera o nome dunha cidade da antiga Roma que constituía todo un exemplo clásico de retonomización. Esa cidade italiana (hoxe Benevento, na Campania) chamábase orixinariamente *Maleventum*, mais despois da vitoria dos romanos contra o exército de Pirro, rei do Epiro, nese lugar no ano 275 a.C., pasara a chamarse *Beneventum*, segundo refiren Procopio de Cesarea en *De Bello Gothico* e outros autores. Na elección do nome por parte do rei Fernando II tivo que pesar ese antecedente da antigüidade clásica, de maneira que podemos considerar *Benavente* un topónimo de orixe literaria e telo presente ao atribuírlles tamén unha orixe literaria ou libresca a algúns dos topónimos impostos por Afonso IX, entre eles o de *Crunia*.

Afonso IX⁶, que reinou entre 1188 e 1230, continuou a política municipal do seu pai. Se durante os reinados de Afonso VII e Fernando II as cartas forais recibidas polas poboacións galegas seguían sobre todo os modelos forais de León e Sahagún, as concedidas por Afonso IX atéñense preferentemente ao modelo de Benavente (Solano, 2010: 89), que como vimos, supón, ou pode supoñer, o cambio de nome da localidade.

A primeira carta foral que coñecemos outorgada por Afonso IX a unha poboación reguenga do territorio galego⁷ é a de Milmanda, Ourense, dada en Benavente en xuño de 1199 (González, 1944: 180-183). Dieter Kremer (1988) dedicou un estudo ao topónimo, un nome de orixe francesa, con correspondencia en topónimos franceses que sobreviviron ata hoxe (*Mirmande*, *Marmande*) e que tamén funcionou como

6 No nome do rei vimos utilizando o convencional da historiografía española moderna, que desprazou un lugar o ordinal para incluír a *Alonso VIII de Castilla* na numeración herdada dos reis galego-leoneses da casa de Borgoña.

7 Pódese ver unha relación das “Cartas forais outorgadas por Afonso IX e a súa transmisión” en Monteagudo, 2008: 66-69.

nome de fortalezas imaxinarias en lendas e tradicións, favorecido o seu uso entre nós seguramente por etimoloxías populares que aínda perviven (*Milmanda* = ‘manda en mil’). Ten paralelo noutro *Milmanda* en Poblet (Tarragona), retonomización do ano 1184 que substituíu o vello nome da poboación; “el nuevo se tomó evidentemente del fr. Marmande”, di Corominas (1972: I, 95). Kremer identificou unha terceira *Milmanda* en Sevilla, que ha de ser eco da ourensá, imposta por galegos nos *repartimentos* que se fixeron logo da toma da cidade andaluza con Fernando III no século XIII. Hoxe sabemos que tamén houbo unha torre de defensa en Lugo chamada *Torre de Milmanda* “entre las actuales calles de la Cruz y Armañá dando frente a ambos lados” (Caridad Arias, 2006: 231).

Kremer salienta a singularidade do topónimo *Milmanda* como exemplo de *Ortsnamenwechsel* por iniciativa real no século XII que utiliza un nome de orixe francesa con connotacións literarias ou lendarias. A falta doutros datos sobre a historia remota do Milmanda ourensán, o estudoso alemán recolle con receo unha información de Vicente Risco⁸ que relaciona o lugar con Afonso VII e convén en que *Milmanda* aínda espera a monografía que merece (1988: 57). Pasado un cuarto de século desde o traballo de Kremer, e publicada desde aquela moita documentación (Ramirás, Celanova...) que achega información certa para o coñecemento das Terras de Celanova na Idade Media, temos que dicir que todas as atestacións de *Milmanda* nesas fontes e no CODOLGA son do século XIII ou posteriores; non existe ningunha anterior á carta foral de Afonso IX en 1199, de xeito que se acumulan os indicios que levan a considerar errado o ordinal do rei na referencia de Risco.

Milmanda creouse *ex novo* para reforzar a defensa da fronteira con Portugal logo das incursións portuguesas en tempos de Fernando II que mencionamos ao falarmos da frustrada retonomización de Tui en 1170, de aí as expresións que contén a carta relativas aos compromisos militares dos poboadores, pois a xurisdición de Milmanda é un enclave reguengo na *raia seca* das terras celanovesas (*damus vobis alfoz contra regnum Portugalensium*). O topónimo *Milmanda* constitúe un significativo precedente do emprego de *Crunia* para a retonomización de Faro, non só polas connotacións literarias ou lendarias e pola súa orixe na cultura francesa, senón tamén polo modo en que se expresa o nome no seu primeiro rexistro escrito, do ano 1199. A carta foral de Milmanda segue o modelo de Benavente (*per forum de Beneuento*) e instaura un novo nome para un lugar onde aínda está a construírse unha fortaleza. E non obstante, o rei emprega a mesma expresión, a pasiva de *dicere*, que empregará para Crunia:

8 Sen apoio documental, Risco di literalmente que “el señorío de Milmanda fue dado por Alfonso VII a Sancho Joanes, cuarto hijo del conde de Allariz Fernan Joanes» (1930: 503). Kremer advirte sobre algún posible erro no que di Risco porque é excepcional o emprego do mesmo patronímico no nome de pai e fillo en datas tan temperás.

Hinc est quod ego Alfonsus, Dei gratia Legionensis rex, una cum uxore mea regina domna Berengaria, damus et concedimus omnibus habitantibus **in villa que Milmanda dicitur** uel ad habitandum ibi conuenientibus ipsam villam Milmanda ad populandam... (González, 1944: 180; Martínez 2003: 300)

Vese, xa que logo, que ás veces a retonomización producida por unha carta foral pode facerse explícita no texto do documento real e que outras veces o rei procede como se o lugar xa tivese ese nome previamente.

Dous anos máis tarde da carta de Milmanda, Afonso IX, estando en Faro na primavera de 1201, concede a carta de *Erizana*, mudándolle o nome á poboación e impéndolle o de *Baiona*, neste caso facendo explícita no texto a mudanza, como vimos.

Pódese aventurar a data de 1206 para unha carta foral de Viana (do Bolo), dada tamén por Afonso IX, que hoxe non coñecemos. Dedúcese dun documento do mesmo ano 1206 que recolle as compensacións do rei ao bispo de Astorga polos prexuízos causados coa repoboación da vila (González, 1944: II, 776), paralelas das ofrecidas en 1201 a Tui por Baiona e en 1208 a Compostela por Crunia. Como non rexistramos o topónimo en documentación anterior, temos que aceptar como moi verosímil que o nome de *Viana* sexa tamén o resultado dunha retonomización coincidente coa carta foral. Certa tradición erudita atribúelle a Fernando II a construción do primitivo castelo de Viana do Bolo, pero a documentación só rexistra o nome de Viana desde a data mencionada (ano 1206). Dado que outras *Viana* peninsulares son produto dunha retonomización real na Idade Media, debemos supoñelo tamén para esta. Na xeopolítica de Fernando II e Afonso IX, a fortaleza de Viana estaba destinada a vixiar un territorio que dominaba polo norte a entrada do Sil e Valdeorras desde León a Compostela e polo sur o camiño de Benavente e a fronteira galega co reino de Portugal.

En 1219, sen dúbida compartindo as mesmas referencias culturais dos reis galego-leoneses, o rei Sancho VII de Navarra outorgou foro á localidade navarra de *Viana* e é opinión común que tamén lle impuxo o nome nese momento. A que non ofrece ningunha dúbida como retonomización real é a Viana portuguesa, hoxe Viana do Castelo. Deulle o novo nome no ano 1262 Afonso III o Boloñés, que tan explícito se mostrara impoñéndolle o nome de *Valencia* a *Contrasta*. Como o modelo da carta de Viana é precisamente a de Valença (*concedo vobis populatoribus de Viana presentibus et futuris pro foro forum de Valencia...*), volve deixar constancia de que por ese documento a freguesía de Santa María de Foz de Lima, e concretamente o seu lugar chamado *Atrio* ou *Adro*, pasan a denominarse *Viana* pola súa real vontade: *volo facere populam in loco qui*

dicatur Atrium in foce Limie cui popule de novo impono nomen Viana (Ventura / Oliveira, 2006: 325-326).

Hai outra *Viana*, parroquia en Chantada, coa advocación de San Pedro, que foi couto real, polo que tamén é verosímil para ela a orixe nunha retoponimización medieval promovida polo rei.

A primeira conclusión etimolóxica que extraemos da consideración dos distintos *Viana* como nomes impostos polos reis na Idade Media é que erran todas as explicacións destes topónimos como formas patrimoniais, como por outra banda facían sospeitar os atrancos fonéticos do *-n-* intervocálico nos distintos territorios.

O nome da *Viana* navarra, unha poboación situada á beira do Camiño de Santiago e cunha historia medieval marcada por esa circunstancia, xa contaba con certa tradición de estudos (Julio Caro Baroja, entre outros) que sostían que fora imposto *ex novo* polo rei de Navarra Sancho VII en 1219. Ultimamente véñse aceptando a hipótese que o considera un eco da cidade francesa de *Vienne*, en Isère, Ródano-Alpes (Belasko, 1996 s.v.), chamada *Viana* en occitano, aínda que as razóns da escolla do topónimo seguen parecendo confusas por máis que se apele á importancia da cidade nos tempos altomedievais do reino da Baixa Borgoña.

Aceptando que en efecto a orixe remota do nome das *Viana* peninsulares é a cidade francesa de *Vienne*, que se rexistra en latín medieval como *Vienna*, son variadas e sólidas as razóns que levan a crer que o que debeu de pesar na escolla dese topónimo por parte dun rei galego, navarro ou portugués (segundo esta mesma orde cronolóxica) non foi a auténtica cidade de *Vienne* senón o seu correlato literario nunha obra de ficción que naqueles tempos de finais do século XII e comezos do XIII era o que poderíamos chamar un libro de éxito, un libro creado na escola catedralicia compostelá, do cal axiña circularon copias e traducións por toda a Europa medieval: a *Historia Turpini*, tamén chamada *Historia Karoli Magni et Rotholandi* ou *Pseudo Turpín*, isto é, o libro IV do *Códice Calixtino*.

O galego medieval usaba a forma *Viana*, un occitanismo, para o nome desa cidade francesa, e *Viana* é a forma con que se traduce, na versión galega do libro de Turpín incluída nos *Miragres de Santiago* (século XIV), a *Vienna* do texto latino. No relato, *Vienna* / *Viana* non é só escenario dalgún episodio, senón que constitúe o *espazo do discurso*, é a cidade de Turpín, ex arcebispo de Reims e amigo de Roldán e Carlomagno. A carta que encabeza o texto, dirixida ao deán de Aquisgrán, infórmanos de que Turpín está convalecente nesa cidade cando recibe a encomenda de facer a crónica das conquistas con que Carlomagno deixara libre de infieis o camiño cara ao sepulcro do apóstolo Santiago. Cumprindo esa encomenda, conta

por escrito como o emperador “librou as terras de España e de Galiza do poderío dos mouros”, en palabras da versión galega.

O nome de *Viana*, alén das connotacións que recibía da súa orixe literaria, permitía ser interpretado ou etimoloxizado como un derivado do latín *VIA* ‘camiño’, o cal o facía topónimo axeitado e pertinente para calquera lugar relacionado coa rede viaria. E en particular para a Viana navarra, onde reviven as connotacións xacobeas e carolinxias do nome pola situación da vila á beira do Camiño de Santiago, próxima de Pamplona e non moi distante de Roncesvales.

Se o nome de *Milmanda* escollido polo rei para a fortaleza construída en terras de Celanova non era enteiramente orixinal na península, pois o correspondente catalán xa contaba con tres lustros de vixencia, a orixe das retonomizacions medievas en *Viana* parece situarse en terras galegas, xa que hai constancia da ourensá en 1206, como vimos, mentres que a navarra recibe ese nome en 1219 e a portuguesa en 1262.

Para buscarmos as razóns da imposición do nome *Crunia* a Faro en 1208 cómpre ter presente que os topónimos escollidos polos reis para retonomizaren na Idade Media vilas reguengas responden a criterios definidos e constantes. Con frecuencia son topónimos de repertorio como as numerosas *Villanova* ou *Villabona*, o mesmo ca outros de connotacións militares, do tipo *Valencia*, *Valença* ou semellantes (por exemplo, *Salvaterra*, co cal se retonomizou no século XIV a vila antes chamada *Lazoiro*, na banda galega do Miño), ou os mencionados *Milmanda*. Son así mesmo comúns os que teñen significado augural, a miúdo compostos con *bene* ou *bonus*, coma os distintos *Benevivere* ou os empregados por Fernando II que vimos atrás (*Beneventum*, *Bonaventura*, *Totum Bonum*), no caso de *Beneventum* cunha motivación engadida de prestixio literario, que aínda que fose descoñecida para a maioría debeu de influír na decisión do rei. Noutro traballo expoño as motivacións da escolla do nome de *Baiona* por parte de Afonso IX, que serían tamén de carácter augural e de prestixio, porque a vila e porto que reciben o novo nome aspiran a emular o que fora o principal porto atlántico do século XII, a Baiona do Golfo de Gascuña (*Baiona* en vasco, *Baiona* en gascón, *Bayonne* en francés), e ao mesmo tempo unha homenaxe do rei á estirpe materna, Plantagenet, da súa muller Berenguela, neta de Leonor de Aquitania (Navaza, 2016: 109). Polo que vemos en *Viana*, a esas motivacións habería que engadir tamén a presenza e relevancia que ten o topónimo (en latín *Baiona*) na narración do libro de Turpín. Na versión galega incluída nos *Mirages de Santiago*, que foi escrita cando xa existía a Baiona de Miñor, a mención da localidade francesa vai ás veces acompañada dun complemento (*Baiona a vella*, *Baiona dos basquos...*) para as diferenciar.

A imposición dun novo nome xeográfico, entendida como a escritura dunha peza literaria dunha soa palabra, non deixa de responder ás crenzas e ás tendencias estéticas do momento, e os nomes de *Milmanda*, de *Viana* e de *Baiona*, e como veremos tamén o de *Crunia*, en última instancia forman parte do repertorio onomástico achegado pola mesma vaga de influencia cultural occitana e franca que hai cerca de mil anos, apoiada polos reis da casa de Borgoña, as ordes monásticas e o propio Camiño de Santiago, fixo eclosionar en terras galegas a arte románica e a lírica trobadoresca.

Se na carta de Baiona de 1201 o rei fai explícito o cambio de nome para a poboación, na de *Crunia* de 1208 non só non se explicita o acto retoponimizador senón que nin sequera se fai uso dunha forma verbal de *vocare* coma as empregadas por Fernando II para o porto de *Totum Bonum* ou para o nome de *Bonaventura* en Tui, onde se podía adiviñar a vontade do rei na primeira persoa do plural. Emprégase, como en *Milmanda* e noutros casos, a voz pasiva de *dicere: in loco qui dicitur Crunia* ‘no lugar chamado *Crunia*’, ‘no lugar que se di *Crunia*’. Sexa cal for a explicación, o que non admite dúbida, á vista da documentación da época, é que a carta de 1208 instaurou ou institucionalizou ese novo nome para a vila chamada antes *Faro*.

Algúns autores, movidos polo *loco qui dicitur Crunia* do texto, supoñen que o cambio xa se producira ou se viña producindo desde algúns anos ou décadas antes, e aducen documentos que o confirman; outros, que *Crunia* era o nome dunha parte da vila ou unha denominación alternativa, popular, que o rei preferiu á de *Faro*. Posto que noutras retoponimizacións reais que coñecemos o cambio de nome coincide coa concesión de foros ou carta de poboamento, e o propio rei denomina *Faro* a vila en documentos previos a 1208, debemos concluír que o cambio do topónimo tamén se produciu nesta data. A hipótese de que *Crunia* podía ser o nome dunha parte da vila, ou dunha área inmediata, debemos desbotala non só porque non hai rexistro documental senón porque se contradí cos criterios habituais que levaron á escolla de novos nomes por parte de Fernando II e Afonso IX para a retoponimización de vilas reguengas.

Antes de ocupármonos das motivacións concretas que levaron a escoller o nome de *Crunia*, da procedencia dese nome e das posibles razóns da expresión con que se rexistra nos documentos fundacionais, veremos primeiro outras *Coruña* galegas e certas atestacións do nome da actual cidade da Coruña que se tiñan por anteriores a 1208 e que polo tanto contradicían a idea dunha retoponimización *ex novo* nesa data.

5. Outras *Coruña* galegas

A consideración do nome da Coruña como topónimo patrimonial, antigo, comunmente aceptada, parecía verse corroborada pola existencia doutros topónimos galegos idénticos. Deixando á parte a burgalesa Coruña del Conde, que logo veremos, Moralejo Lasso contaba cinco: “Coruña: nombre de cuatro lugares en Galicia, uno en el Valle del Dubra [sic] (Coruña) y tres en Lugo, además de *La Coruña*, gall. *A Cruña*” (1977: 27-28).

Dos tres lugares que Moralejo sitúa en Lugo unicamente identificamos un *Coruña* que figura como nome dunha aldea da parroquia de Bravos, concello de Oourol, no *Diccionario Geográfico* (1845) de Madoz, de onde o tivo que tomar Moralejo, mais constitúe un erro de copia ou de impresión por *Coxuxo* (*O Coxuxo*), o nome con que se recolle esa aldea noutras fontes e no nomenclátor actual. Descoñecemos de onde toma a información das outras dúas *Coruña* luguesas; podería ser unha lectura errada da rotulación dos mapas 1:50.000 do exército e do IGN, que sabemos foron usados como fonte polo autor, pois algúns rótulos relativos ás estradas e ao ferrocarril neses mapas poden inducir a engano. Se proceden do Catastro de Ensenada ou doutras fontes, acaso son microtopónimos que conteñen un apelido toponímico (*da*) *Cruña*, que tivo certa difusión en áreas da antiga provincia de Mondoñedo (na actualidade rexistra a máxima densidade de portadores en Cospeito e os concellos veciños) e que podemos documentar en cadeas onomásticas desde o mesmo século XIII con valor toponímico ou como sobrenome de funcionarios do rei ou relacionados coa administración real (*Johán Pérez dicto da Cruna clérigo do Freixeo* a.1265, *Martín Fernández da Cruña* a.1272, *Pedro Díaz da Cruña* a.1282 DocsMzSalazar; *Johán Eanes da Crunna* a.1291 CDCatMondoñedo).

En fin, fóra do nome da cidade, na toponimia das entidades de poboación galegas só existe unha aldea chamada *A Coruña* na parroquia de Buxán, concello de Val do Dubra. Consta igualmente no Madoz, fonte de Moralejo Lasso, cando esa parroquia tamén daba nome ao concello: “Coruña: Ald. prov. de la Coruña, ayunt. de Bujan y felig. de Santiago de Bujan” (Madoz, 1845 s.v.)⁹. Igual ca no nome da cidade, leva artigo (*A Coruña*). Non é topónimo antigo nin medieval, senón nacido a finais do século XVI ou nos primeiros anos do XVII; é eco do nome da cidade da Coruña, empregado para referirse a propiedades intervidas pola Real Audiencia, que lle disputaba a San Martiño Pinarío por esas datas o señorío do couto de Buxán¹⁰.

9 O concello chamouse *Buján* (*Buxán*) ata o ano 1960, en que se oficializou o cambio de nome solicitado por sete veciños en 1959 que propoñían o de *Valle del Dubra*. De aí o neotopónimo galego *Val do Dubra*. O uso de artigo ante o hidrónimo delátao como topónimo de recente creación, non tradicional.

10 Buxán foi couto de San Martiño Pinarío. O ACS conserva documentación onde se rexistran todos os lugares da parroquia no século XVI e non aparece ese topónimo. A primeira atestación é un aforamento a

O Proxecto Toponimia de Galicia (PTG), que contén máis de 400.000 topónimos, recolle ademais unhas terras co nome de *O Campo da Coruña* no concello coruñés de Lousame, denominación onde supoñemos igualmente un eco do nome da cidade coruñesa, talvez motivado así mesmo por algún proceso xudicial.

6. Suspostos rexistros documentais de *Crunia* anteriores a 1208

Diferentes autores que se ocuparon da historia da cidade ou do seu nome teñen sinalado outras atestacións documentais anteriores a 1208 que permitirían anticipar en décadas, e nalgún caso en séculos, os primeiros rexistros escritos do topónimo actual (González Garcés 1987: 147, 169-172), pero un exame detallado deses documentos obriga a recoñecer que sen excepción son todos eles textos de datación errada ou traslados recollidos en documentación posterior que non sempre ofrecen garantía respecto da data do texto trasladado nin da literalidade na transcripción, ou ben son atestacións que non se refiren á localidade galega senón a lugares distintos, nomeadamente á antiga *Clunia* (hoxe Coruña del Conde, Burgos), como a *Cluniam* mencionada no *Chronicon mundi* de Lucas Tudense, que algúns autores contan entre as máis antigas mencións do nome da Coruña actual (Anguita, 2000: 226).

Non paga a pena detérmonos no topónimo *Caronium* de Ptolomeo (Καρόνιον, *Geographia* II.6.23), situado entre os Callaici lucenses, que tamén foi identificado coa Coruña por algún autor sen máis apoio que a vaga semellanza dos nomes. Por razóns fonéticas e xeográficas debe rexeitarse esa identificación, e o mesmo debemos dicir dun *Caranico* do Itinerario de Antonino na vía de Braga a Astorga *per loca maritima*.

O ano de 1160 para un rexistro que contén referencia á *villam de Clunia* incluído no *Inventario de bens da mesa canonical de Lugo*, que eu mesmo daba hai algúns anos como a atestación máis antiga do topónimo coruñés (Navaza, 2011: 96), responde en

Juan de Pumar do *lugar da Coruña*, ou do *lugar y casal que se dize da Coruña* (ACS, ano 1603). Cremos que é denominación burlesca dun *casal de García Varela* ou dun *casal do Río*, rexistrados no século XVI e desaparecidos na documentación do XVII cando a Real Audiencia tiña propiedades incautadas na parroquia. Desde a década de 1580 San Martiño Pinarío mantiña preito coa Real Audiencia porque esta non recoñecía o señorío do mosteiro en Buxán e pretendía vender cédulas de xurisdición e vasalaxe do couto. O uso do topónimo coruñés para referirse á institución do poder real que tiña asento nesa cidade tamén deixou apelido, como vimos, e ten paralelo no emprego dun topónimo *Valladolid* na toponimia galega para referirse a propiedades que foron obxecto de longas disputas en que interveu a Real Chancelería da cidade castelá, como se pode comprobar na documentación recollida no portal PARES relativa a unha *Cuesta de Valladolid* en Vilar de Astrés, Ourense (orixe dun lugar chamado *Valladolid*, que os homes de *Nós* chamaron *Valdolid* por unha galeguización “de gabinete”).

realidade a unha datación aproximada (“1160(ca)” lese no CODOLGA), e un exame detallado do documento obriga a atribuírle unha data case un século posterior.

O CODOLGA recolle outra atestación antiga (*facta carta apud Cruniam*) do tomo de Toxosoutos datada en 1167 segundo a edición de Pérez Rodríguez, mais hai erro de lectura do ano do documento, que foi corrixido para 1228 por Paulo Martínez Lema no *Inventario toponímico do Tombo de Toxosoutos* (2008). Este autor tamén lles asigna o mesmo o ano de 1228 a outros documentos dese mosteiro que conteñen o topónimo *Crunia* e que no CODOLGA levan por datación un marco cronolóxico amplo que só tiña ese ano como data última. Nos máis dos casos, o propio texto dos documentos confirma ás claras o ano de 1228 e a validez da corrección.

No CODOLGA vemos tamén dous documentos en latín sen data pertencentes á colección diplomática do mosteiro de Sobrado que recollen o nome de *Crunia*. A comparación con outra documentación dese mosteiro leva a consideralos da segunda década do século XIII ou posteriores, isto é, contemporáneos doutros con datación segura coma os que conteñen as seguintes atestacións: *fratribus de Superaddo quod homo suus ambulet de cetero in Crunia* (1210), *de uilla que uocatur Crunia* (1211), *in Crunia (...) in Crunia* (1214), *facta carta in Crunia* (1223), *homines de Crunia et de Bayona* (1229), *facta carta in Crunia* (1232). Antes de 1208 tamén hai referencias á vila e o porto en documentos de Sobrado, pero en todos eles o nome que se usa é *Faro*.

Para o estudo da orixe do topónimo non podemos deixar de ter presente que nestas primeiras atestacións do século XIII, igual ca nos documentos de Afonso IX en 1208, é constante a grafía *Crunia*, antecedente directo da primeira forma romance. O *Chunia* dalgúns documentos medievais en latín é unha hiperlatinización artificiosa; só aparece algo máis tarde (*facta carta apud villam de Chunia*, ano 1228, Melón, non puidemos comprobar se data e lectura son correctas) e o seu emprego é moi esporádico. Posteriores no tempo, e insólitas na documentación ata os últimos anos do século XIII, son as variantes romances con epéntese ou anaptixe vocálica no grupo consonántico inicial. Velaquí unha relación de formas romances medievais tomadas do TMILG: *na Crunna* (1255), *da Crunna* (1255), *da Cruna* (1257), *da Crugna* (1262), *da Cruna* (1265), *da Crugna* (1273), *da Cruna* (1282), *de Crunna* (1282), *da Crunna* (1282), *de Cruna* (1294), *Curuna* (1295), *vila da Crunna* (1435), *cibdad da Coruna* (1457), *cibdad da Cruna* (1500). E do CORDE para textos en castelán: *cibdat que dizen Crunna, cabo la Crunna, torre de la Crunna* (ca.1270), *la Cruña* (1325), *morador en Corunia* (1399), *la coruña que es en galliçia* (1412), *a la curuña con gran flota de naos* (1443-54), *la Curuña en galizia* (1453-67), *la Coruña* (1443), *la Coruña* (1487), *la Coruña* (1490), *ribera de la mar a donde dizen la Coruña* (1490), *puerto de la Curuña* (1491).

Unha tradición que arrinca de Vedia y Goossens (1845) e segue presente aínda en autores máis recentes (Anguita Jaén, 2000: 226) considera que o primeiro documento oficial que rexistra o topónimo coruñés é o chamado “Foro dos cregos da Cruña”, datado en 1180 ou, segundo outros, en 1188. Ese texto, incluído nun *Libro de Acuerdos de la Ciudad* de 1574, di transcribir un privilexio real dado por Fernando II a favor *de todos los clerigos da Cruña e do seu término e alfoz* que os exime dos impostos do concello. Segundo informa Vedia y Goossens (1845: 142-144, apéndice 4), que transcribe o documento, este fora presentado en 1574 polo cabido da colexiata perante as autoridades civís para negarse a participar nunha colecta e distribución de grans, por iso se incorporou unha copia ás actas municipais. Nel lese *clerigos da Crunna, concello da Cruna, clegos da Crunna*. Podería ser un texto apócrifo que remeda a lingua medieval. En calquera caso, non ofrece garantías pola propia lingua empregada (o galego) en datas tan temperás: un texto en galego de 1180, e nada menos que un documento real, non é verosímil. Se Fernando II, que reinou ata 1188, lle concedeu algún beneficio aos cregos da vila, o documento orixinal tería que estar en latín e a vila tería que chamarse aínda *Faro*.

7. A *Crunia* de Carlomagno

Desbotadas todas as precedentes, queda só unha atestación do nome *Crunia* anterior a 1208, na cal se apoiaban os defensores da idea de que o topónimo xa tiña existencia previa. A fonte en que se encontra non é notarial, senón literaria: é a mencionada *Historia Turpini*, o libro IV do *Codex Calixtinus*, a obra que carga de connotacións xacobeas e carolinxias o nome de *Viana* e xustifica a súa escolla nunha retoponimización real. Díaz y Díaz supón que a confección final do códice que hoxe coñecemos debeu de producirse na década de 1150-1160 a partir de materiais anteriores (1988: 314). *Crunia* é unha simple mención entre os nomes das conquistas de Carlomagno, no capítulo III. Enuméranse por separado as conquistas *in Gallecia e in Yspania*:

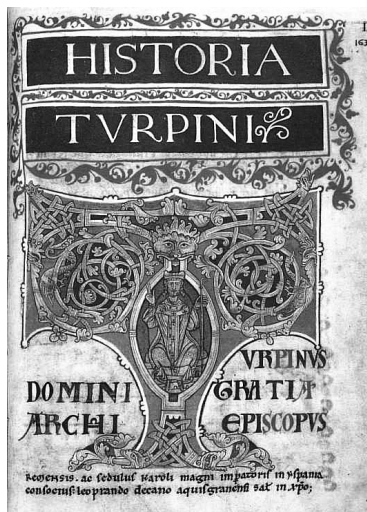
Urbes et maiores uille quas tunc adquisiuit in Gallecia, ita uulgo dicuntur: Visunia, Lamego, Dvmia, Colimbria, Lvgo, Avrenas, Yria, Tvda, Midonia, Brachara metropolis, Civitas Sancte Marie Vimarana, **Crunia**, Compostella quamvis tunc temporis parua. In Yspania...

E continúa o texto coa enumeración de localidades españolas. A área que abranguen os topónimos do fragmento é o que podemos chamar a *Galecia Magna*: todo o territorio galego e o norte de Portugal ata o Mondego, con Braga como metrópole arquidocesana, pois pretende reproducir unha xeografía de arredor do século VIII. Polo leste, cidades como Astorga ou León figuran na relación de localidades *in Yspania*.

Malia as curiosas alteracións, todos os topónimos *galecianos* poden recoñecerse sen problema: Viseu, Lamego, Dumio ou Dume, Coímbra, Lugo, Ourense, Iria, Tui, Mondoñedo, Braga, Guimarães (cidade de Santa María de Guimarães), Crunia e Compostela, que daquela era pequena. Todas identificables para un lector do século XII non sendo *Crunia*, un topónimo inaudito na época, pois ningunha das grandes vilas e urbes dese territorio se chamaba así. O texto non ten ningunha indicación que permita localizalo espacialmente, fóra da inclusión entre as poboacións dun territorio galego que chega polo sur a Coímbra e Viseu. A mención de Compostela entre as *urbes et maiores villae* dos tempos de Carlomagno xustifícase no texto co comentario que a acompaña, mais a *Crunia* que a precede non ten explicación, pois non se corresponde con ningunha poboación de importancia nin en tempos de Carlomagno nin no século XII.

Que *Crunia* era no século XII un lugar descoñecido é o que explica que entre as copias máis temperás da *Historia Karoli Magni* que circularon por Europa, datadas a finais dese século e nas primeiras décadas do seguinte, sexan excepcionais as que rexistran fielmente o *Crunia* do orixinal compostelán e abunden aquelas onde o copista ou o tradutor torna definitivamente escuro o topónimo que xa era escuro para el: *Cruma*, *Eruma*, *Erunia*, *Ervinia*, *Arvinia*... Pola contra, unha vez consolidado o novo nome da vila, desaparecen esas alteracións deformantes en copias máis tardías, cando o *Crunia* do texto xa se pode identificar cun topónimo existente.

Observa Anguita Jaén, nos seus estudos da toponimia do *Liber Beati Jacobi*, que as longas enumeracións toponímicas do libro IV evitan os topónimos illados e tenden a formar grupos de proximidade xeográfica; mais existen excepcións a esa regra e nada garante que *Crunia* teña que ser un lugar próximo aos lugares que a anteceden ou suceden no texto, Guimarães e Compostela. Anguita non ve problema para a localización de *Crunia*, posto que a identifica coa actual cidade da Coruña, como vén sendo habitual. A realidade é que a mediados do século XII, ao se confeccionar o *Liber Beati Jacobi*, a localidade aínda se chamaba *Faro* e seguiu chamándose así ata a primeira década do século seguinte. Un lector dese tempo, insisto, non podería identificar a *Crunia* do texto. O topónimo *Crunia* da *Historia Turpini* constitúe un auténtico hápax en todo o século XII: só se rexistra, e unha soa vez, nesa obra.

Visto que os outros topónimos da enumeración son recoñecibles, malia as deformacións (que, disimuladas cun ‘tal como as di o pobo’, *ita vulgo dicuntur*, finxen as corrupcións propias da tradición manuscrita nun texto ao cal se lle han de supoñer tres séculos de antigüidade e orixe francesa), cabe pensar que o topónimo *Crunia* é o que en lexicografía se chama unha *palabra inexistente*, produto dun erro de copia ou de lectura. Isto abre a porta a unha explicación para a súa sorprendente ausencia na versión galega do libro de Turpín incluída nos *Miragres de Santiago*, realizada no mesmo ambiente da catedral compostelá dous séculos máis tarde, cando xa circulaban moitas copias e traducións da *Historia Turpini* por toda Europa.

Nesa versión galega do XIV enuméranse conxuntamente as cidades e vilas conquistadas, xa sen diferenciar as galegas das españolas. O tratamento que recibe a toponimia tanto nas enumeracións coma no conxunto do relato revela un labor atento de identificación dos topónimos corruptos do texto latino para a asignación da forma romance, como se fai evidente nos pertinentes desvíos da literalidade: o emprego de *Padrón* para *Iria* (*Yria*), os complementos *a Vella* ou *dos Vascos* para *Baiona* etc., de maneira que temos que concluír que a ausencia da *Cruña* na versión galega incluída nos *Miragres de Santiago* non pode ser un simple lapsus, senón que é unha omisión á mantenta:

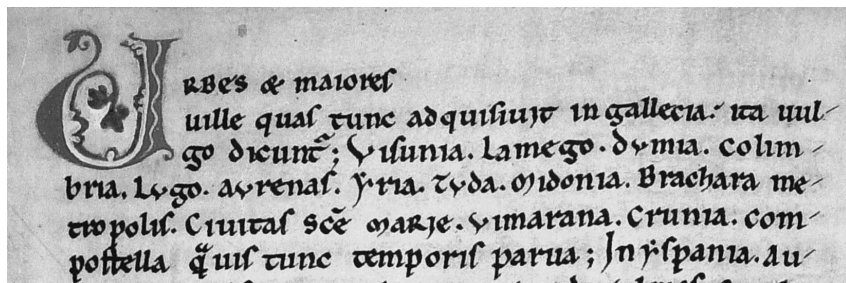
E des y foyse el Rey a conquerir a España toda de mar a mar. Et as çidades e vilas que y conquereu son estas: primeiramente Viseu, Lamego, Duuma, Coymbra, Lugo, Orense, Padron, Tui, Mondañedo e Bragaa arçibispado, a cidade de Santa Maria de Gimaraes, Conpostela que era enton vila pequena. Alcalá, Agoa-dal-fayar, Salamanqua... (*Miragres de Santiago*, 1)

As fontes históricas empregadas para a toponimia do *Codex calixtinus* e do seu libro IV foron identificadas por Anguita Jaén (2000, 2003) e son fontes hispanas coñecidas, desde o Provincial visigótico e outras divisións eclesiásticas altomedievais ás crónicas de Afonso III. O que se extrae dun escrutinio dos topónimos desas fontes é a constatación de que ningunha recolle un nome *Crunia*. Volveremos máis adiante a isto, pois cabe buscar nelas outro topónimo que, a causa do debuxo das letras con que se escribe, puidese verse alterado en *Crunia* por erro de lectura ou por *lapsus calami* de quen o incluíu no manuscrito da *Historia Turpini* no século XII. Abelardo e Juan José Moralejo xa exploraron a posibilidade de que o *Crunia* do calixtino fose produto dun erro de copista, pois aplicáronse ao procedemento habitual que se segue ante esa sospeita para un hápax na tradición manuscrita: buscar a forma non errada no cotexo con outras copias e variantes do mesmo texto. Nos *Erunia*, *Eruinia*, *Ervinia* con que aparece o topónimo nunha serie de manuscritos británicos medievais do libro (Meredith-Jones, 1936: 94, 271) creron atopar unha pista: “parece ser la actual Elviña, inmediata a Coruña” (Moralejo, 2014: 417, nota 528).

Admitindo que o manuscrito compostelán é a fonte dos británicos, o suposto achado non facía máis ca complicar as cousas.

Por todo o que levamos dito, se nos situamos nos tempos de Afonso IX, ese *Crunia* que aparece no texto entre as *urbes et maiores villae* galegas tomadas por Carlomagno séculos atrás, que non se corresponde con ningunha localidade concreta nin pode identificarse no pasado, vén sendo un topónimo vacante, cargado de prestixio pola dimensión lendaria ou histórica (non hai fronteiras entre unha e outra cousa nese momento) que lle outorga o libro de onde foi tomado, de xeito que a monarquía bota man del para cambiarlle o nome a Faro ao tempo que lles concede aos seus veciños en 1208 os dereitos do foral de Benavente.

En suma, Afonso IX mudoulle o nome a Faro para imporlle unha denominación, *Crunia*, tomada dunha fonte literaria: a *Historia Turpini* ou *Historia Karoli Magni et Rotholandi*, o libro de Turpín. Se para as distintas *Viana* impostas como nome de localidades na mesma época a hipótese máis verosímil é que a fonte do topónimo non ha de ser a cidade francesa real senón o seu correlato literario nesa obra, e se outro tanto se pode dicir para as *Baiona* ou *Bayona* peninsulares, para *Crunia* non hai outra posibilidade. O topónimo *Crunia* que aparece no libro IV do *Codex Calixtinus* non é unha atestación medieval do nome da cidade da Coruña, é a súa fonte, o seu berce.

A elección do nome de *Crunia* por parte do rei non se debe entender como unha simple homenaxe á lenda carolinxia ou unha evocación literaria, senón que seguramente pretende identificar a vila de Faro coa *Crunia* da lenda, e en calquera caso testemuña o compromiso da monarquía e da vila portuaria coa mitoloxía da empresa xacobeá. Dada a importancia fundacional e simbólica que tiña naquel tempo o libro de onde procede, a imposición dese topónimo é unha peza ao servizo da ideoloxía e a identidade do reino e do seu proxecto histórico, articulados arredor dun sepulcro e un tecido mítico e relixioso que lexítima a cruzada bélica contra o infiel. Pode dicirse

que o nome da Coruña, coma o Pórtico da Gloria, é unha creación da arte románica galega, dos tempos do esplendor románico no Camiño de Santiago, cando Compostela era un dos vértices da cultura europea do seu tempo, antes de que o propio éxito da cruzada en territorio español alterase ou rompese os vínculos directos con Europa e os símbolos europeos, a medida que se foron afastando as fronteiras e os centros de decisión política cara ao sur da península, relegando progresivamente á periferia o fogar orixinal do mito, “la patrie des Saints”, que di Herbers (2003b: 137).

Se o libro de Turpín ten por obxecto servirse das lendas carolinxias en proveito dos intereses composteláns, promovendo o sepulcro de Santiago como un destino de peregrinación para toda a cristiandade europea e poñendo “en línea la peregrinación a Compostela con las cruzadas levantadas desde fines del XI contra los infieles de oriente” (López Aydillo, 1918: 192), acáelle ben a ese propósito identificar a descoñecida Crunia conquistada por Carlomagno co porto de Faro, que como vimos constituía unha etapa das navegacións dos cruzados procedentes dos portos atlánticos europeos.

Non é preciso insistir na adhesión de Fernando II e o seu fillo Afonso IX á causa xacobeá e a estreita relación que mantiveron estes monarcas con Compostela (López Carreira, 2005: 385-389), mais pode vir ao caso lembrar que o mesmo rei que lle cambia o nome a Faro mandou enterrar o seu pai na catedral de Santiago, conforme á vontade do defunto e contra a dos cortesáns que ocultaran o cadáver para retelo en León, e que el mesmo tamén está sepultado no panteón real catedralicio por expreso desexo seu. A vontade de identificar Faro coa Crunia da lenda pode explicar que no texto da concesión de foros aos veciños non se faga explícita a mudanza de nome da localidade, como se fai en *Baiona*, porque o prestixio que achega o topónimo quizais esixe aceptar que xa era esa a denominación da vila nos tempos fabulosos en que Carlomagno a conquistou.

Esta etimoloxía literaria (carolinxia e xacobeá) que expoño para o nome da Coruña resolve satisfactoriamente as contradicións e os enigmas con que nos desafiaban o topónimo e a súa historia documental, comezando pola propia anomalía da forma, que eivaba con problemas fonéticos calquera proposta etimolóxica que a pretendese explicar. Deixando á parte etimoloxías inxenuas que apelaban aos substantivos comúns latinos COLUMNA, COLONIA OU CORONA, a única hipótese de certo peso en medios científicos era a que o identificaba coa *Clunia* clásica do pobo celtíbero dos arévacos, hoxe Coruña del Conde (Burgos), hipótese que polo demais permitía a consideración do topónimo como celta (remontaría a un étimo *klouni- ‘pradeira’) e parecía contar coa autoridade de reputados toponimistas (Moralejo Lasso, 1977: 27-28, tamén Moralejo Álvarez, Carlos Búa etc.) ademais do apoio dalgunhas atestacións medievais que latinizaban (na realidade hiperlatinizaban) o topónimo como *Clunia*.

Malia a súa fraqueza, esa hipótese céltica era a máis aceptada. Eu mesmo a repetía en datas recentes (Navaza, 2011: 96) e é a explicación etimolóxica do nome da cidade que pode lerse en obras de carácter divulgativo coma as de Cabeza Quiles sobre a herdanza céltica na toponimia galega (Cabeza, 2014: 235-246). Mais esta hipótese tamén batía con obstáculos fonéticos, pois se era topónimo antigo esperaríase nel o resultado patrimonial que palataliza o grupo consonántico inicial CL-, como en CLAVE > *chave*, CLOCCA > *choca*, e só se podía xustificar o resultado semiculto con *cr*-apelando a unha *non palatalización preventiva*, condicionada pola palatal nasal da sílaba seguinte, fenómeno que se ben pode darse nalgunhas áreas dialectais cando as palatais que concorren son nasais ambas as dúas (*camiñiño* / *caminiño*), non parece que sexa un trazo común da fonotáctica do galego, que en xeral non ten reparo en admitir dúas palatais en sílabas contiguas (*machiño*, *carrapuchiña*, *carbaliño*, *Sanxenxo*...).

Ao sabermos que o topónimo naceu *ex novo* no século XIII resólvense de contado a maior parte das dificultades e atrancos formais e documentais. Esa é a razón de que Moralejo Álvarez non rexeitase a posibilidade dunha orixe medieval, mais ao considerar que as atestacións como *Clunia* contiñan a variante máis etimolóxica do topónimo, só atopaba como motivación verosímil unha hipotética relación co nome de *Cluny*, e suxería que o nome “parece (...) destacar la presencia cluniacense” (Moralejo, 2014: 417, nota 528). O problema é que a forma escrita *Clunia* para representar en latín o nome da vila coruñesa só aparece décadas máis tarde da primeira atestación, mentres que os rexistros máis antigos unicamente recollen a forma *Crunia*, a que se toma directamente da súa fonte literaria.

En 1208, cando se lle impón a Faro o nome de *Crunia*, a *Historia Turpini* vive o seu momento de máximo creto e vixencia. Inserido nun conxunto textual e ideolóxico confeccionado no século anterior, o texto é recibido como verídico, escrito no pasado polo verdadeiro arcebispo Turpín, amigo de Carlomagno, e ademais vén acompañado de autenticación pontificia garantindo a súa verdade, unha verdade histórica e haxiográfica, épica e sagrada, que comparte o carácter milagroso ou maravilloso de todo o relacionado co apóstolo. Para a importancia dese libro como elemento de integración do santuario compostelán nunha perspectiva europea, para o uso das lendas carolinxias como fonte de lexitimidade dos reinos cristiáns medievais e para as moitas razóns que xustifican a escolla de topónimos tirados dese relato, remito ás comunicacións recollidas nas actas do VI Congreso Internacional de Estudios Jacobeos do ano 2003, editadas por Klaus Herbers, e aos traballos do propio Herbers acerca do *Pseudo Turpín*. O libro inscribese no aparato lexitimador das pretensións do poder eclesiástico compostelán do século XII, que unha vez adquirida a dignidade arcebispal disputándolle a Braga o poder metropolitano, competía con Toledo pola primacía da cristiandade peninsular, na súa condición de sé apostólica. A *inventio* do

sepulcro e a orixe da sé compostelá fronte a Iria remontaban, segundo a narración de Turpín, ao propio Carlomagno. No século XII, os reis da casa de Borgoña que se din reis de Galiza e de León participan da empresa xacobeá e asumen a súa concepción do mundo, a súa mitoloxía e a súa historia, e nese contexto debemos entender a imposición dun nome de connotacións carolinxias *ao pé da letra*.

No reinado do sucesor de Afonso IX, o seu fillo Fernando III o Santo, reescribírase a historia e acabará por impoñerse un novo pasado, unha visión menos galaica, menos europea, máis ibérica ou castelá, unha nova verdade histórica oficial tamén menos disposta a aceptar a intervención de Carlomagno ou dos francos na Reconquista ou no culto a Santiago. A autoridade do libro vese contestada na nova historiografía do século XIII e en consecuencia tamén debece a súa capacidade para leximitar un neotopónimo imposto pola monarquía, pois a propia monarquía xa abraza o novo paradigma. Herbers sinala esa crise do paradigma histórico na liña que vai desde o propio *Pseudo Turpín*, pasando polo *Chronicon mundi* do leonés Lucas Tudense (morto en 1249), ata o *De rebus Hispaniae* do navarro Rodrigo Ximénez de Rada (1170-1247) e outros cronistas e historiadores do reinado de Fernando III, e cualifícaa como un abandono da vella invención e reescritura da historia e o paso a novas concepcións menos europeas, máis castelás ou máis hispánicas (Herbers 2003b: 137).

A nova historia oficial reescrita no século XIII desde unha visión que podemos chamar toledana nega calquera participación carolinxia na reconquista peninsular, o que condena a *Historia Turpini* ao campo da fabulación fantástica ou da falsificación, e en calquera caso prívao de valor histórico ou leximitador. A historia de raíz castelá, que constrúe heroes anti-Carlomagno, como Bernardo del Carpio, aínda que admite algúns elementos da lenda xacobeá herdada (como a figura e o símbolo do apóstolo guerreiro, o *Santiago matamouros*, orixe do padroado das Españas e o Voto), recíbeos desprovistos de calquera ingrediente carolinxio, pois é contraditorio co seu propio mito leximitador da Reconquista como a reconstrución do antigo reino godo de Toledo. En consonancia co progresivo decaemento do poder político galego nos reinos cristiáns, os monarcas cada vez máis marcadamente casteláns abandonan toda complicidade co aparato mítico que termaba das pretensións da igrexa de Compostela e será Toledo finalmente quen reteña a primacía. O descrédito das lendas de inspiración carolinxia no novo paradigma levounas a converterse en proba de fraude, que contamina de sospeita todo canto toca, de aí que se escandalizase tanto Ambrosio de Morales cando examinou o *Codex calixtinus* na súa visita a Santiago de 1572 e pronunciase contra o seu libro IV un célebre anatema (“cosas tan deshonestas y feas que valiera harto más no haberlo escrito”) e que a igrexa compostelá, seguindo o seu consello, mutilase o códice expurgando a *Historia Turpini*, que pasou máis de trescentos anos desterrada nunha encadernación á parte (Fernández, 2011: 171-191).

a continuación da cal veñen as Asturias. Mais alá do Douro está *Spania*, que se representa moito máis pequena ca *Gallecia*, e nela pódense ler os rótulos de *Toletum*, *Terragona*, *Carthagine* (?) e *Olisbona*. Compostela vén representada por un templo máis alto e con máis torres ca o que representa Toledo en *Spania*, e contén unha cabeza de Santiago para indicar a condición de sé apostólica. A imaxe da Península amosa a xeopolítica propia dunha concepción xacobeá a finais do século XI (Klinka 2012), a mesma concepción que produce décadas máis tarde a *Historia Turpini* e que aínda segue vixente cen anos despois, durante o reinado de Afonso IX (1188-1230). Mais na nova versión da historia que se vai impoñer como hexemónica en tempos de Fernando III, as resonancias carolinxias do nome da vila galega e o poder lexitimador do texto de onde fora tomado perderan todo o seu creto.

As formas e grafías alternativas con que se rexistra o topónimo coruñés antes de concluír o século XIII resultan estrañas se consideramos que aínda debía de estar moi presente na memoria dos contemporáneos a mudanza imposta polo rei en 1208, razón pola cal consideramos moi fundada a sospeita de que desde a propia monarquía houbo vontade de emendar o topónimo ou de ocultar a verdadeira orixe, favorecendo as variantes trisílabas *Curuña*, *Coruña* e promovendo en latín o uso dun *Curunia* que se corresponde con elas ou ben unha hiperlatinización *Clunia* que simulase homonimia coa burgalesa *Coruña del Conde*, antiga *Clunia*. Poucas décadas despois da imposición do novo nome en 1208, os sucesivos reis xa non tiñan ningún interese en manter memoria das súas connotacións carolinxias.

8. Crunia, Cruña, Coruña

A grafía das primeiras atestacións romances na década de 1250 (*Crunna*, *Cruña*, *Crugna*) fai supoñer que *Cruña* foi a pronunciación común do topónimo desde o seu nacemento en 1208, isto é, que o dígrafo <ni> con que aparece no latín *Crunia* se interpretou como a grafía convencional latina correspondente a unha consoante nasal palatal. Esa forma bisilábica orixinaria, *Cru-ña*, foi a denominación común vixente durante o século XIII tanto en galego coma en castelán, e así aparece como *la Cruña*, *la Crunna* no castelán das crónicas de Afonso X. Desde finais dese século, no reinado de Sancho IV (rei a partir de 1284) comezan a aparecer en ambas as linguas (antes en galego, segundo as fontes de que dispoñemos) á beira do orixinario *Cruña*, as formas trisilábicas *Curuña* / *Coruña*. Polas mesmas datas, rexístrase por primeira vez tamén en latín unha variante *Curunia* (no documento de Sancho IV do ano 1286 que contén a confirmación do documento fundacional desaparecido).

No século XIV as novas variantes *Curuña* / *Coruña* parecen gañar certo uso en galego pero non pasan de minoritarias, mentres en castelán se van facendo cada

vez máis comúns. Cumpiría un estudo detallado dos rexistros manuscritos do topónimo en documentación local coruñesa para coñecermos mellor onde xurdiu e de que modo se foi estendendo o uso desas variantes trisilábicas, que alteran o nome por anaptixe vocálica no grupo consonántico inicial (*Cruña* > *Curuña* / *Coruña*). A vulgar polas atestacións que nos ofrecen TMILG, CORDE e Corpus Xelmírez e a clase de documentos en que se recollen, a burocracia local da administración real debeu ser a instancia desde onde se espallou a partir das últimas décadas do século XIII. A hipótese que formulamos como sospeita no final do apartado precedente pode explicar o estraño feito de que as institucións que mellor coñecían cal era a verdadeira forma do topónimo, e en que circunstancias nacera, sexan as que promoven o uso dunha variante que se desvía do nome orixinario (o cal tiña apenas cen anos: os avós dos contemporáneos trataran con xente que aínda dicía *Faro*), mentres ese nome orixinario se mantiña inalterado na fala viva do pobo.

As institucións próximas á monarquía optaron polo emprego oficial nos seus escritos da variante trisilábica tanto en galego coma en castelán. Como o bisílabo continuou vivo na fala popular durante séculos, a medida que o castelán foi idéntificándose como lingua do poder e ao cabo como única lingua da escrita, desde unha perspectiva galegofalante é natural que se instalase a opinión de que *Curuña* ou *Coruña* (no xv aínda non se resolvera a favor desta última a vacilación na vogal pretónica) eran a equivalencia en castelán do nome galego. A finais do século XVI, en textos emanados da administración real ou instancias próximas, que usan *La Coruña* na súa documentación habitual en castelán, recórrase á forma bisilábica cando se quere expresar o topónimo en galego, por exemplo na “Canción galega en loor de don Diego das Mariñas” (ca. 1594). De aí a sólida tradición de uso da forma *A Cruña* no galego escrito ata o século XX e os moitos autores que a defenderon como única forma xenuinamente galega do topónimo.

Algúns deses defensores consideraron castelanismo a forma trisilábica. En rigor non o é, porque se documenta en galego antes ca en castelán e mais porque non é alleo a lingua galega o fenómeno fonético que a orixina ou xustifica, consistente en desenvolver unha vogal na secuencia consonántica oclusiva + vibrante (*brisca* / *birisca*, *crónica* / *corónica*, *gravata* / *garavata*). Mais a representación da anaptixe na escrita do topónimo a finais do século XIII, rompendo a tradición, non pode obedecer, como a primeira vista podería pensarse, a unha alteración espontánea na fala que se fixera tan común que obrigaba a modificar a escrita; o común e maioritario na fala era naquel momento o bisílabo. No galego falado a secuencia de vibrante tras oclusiva é a miúdo o resultado dunha síncope vocálica (*dreito*, *espranza*, *frida*, *preira*, *zreixa*...), propia dunha fonética connotada como máis popular ou vulgar, de xeito que a opción pola forma trisilábica do topónimo pode interpretarse como efecto dunha tendencia cultista a evitar esa secuencia. Se temos

en conta que na anaptixe o regular e espontáneo é que a vogal que se intercala no grupo consonántico reproduza a vogal seguinte á vibrante, o proceso natural é *Cruña* > *Curuña*, e de aí *Curuña* > *Coruña*, onde o triunfo da disimilación vocálica semella responder á mesma intención, aparentemente contraria á tendencia máis común no galego popular a pechar as vogais átonas. Así pois, a alteración de *Cruña* en *Curuña* / *Coruña* non contén ningún trazo que permita caracterizala como castellanizante, mais si podería permitir unha caracterización diastrática como cultista, ou polo menos de afastamento do uso popular.

A documentación mostra que o topónimo xa se emprega con artigo feminino (*da Crunna, na Cruña*) desde os primeiros rexistros romances de mediados do século XIII, polo que interpretamos que xa naceu con artigo. Como a forma orixinaria da *Historia Turpini* en latín non o rexistra, pode dicirse que é un artigo secundario, non etimolóxico. Algúns autores sosteñen que a presenza do artigo nun topónimo significa que a palabra era sentida como un apelativo común, transparente no seu significado, nos primeiros tempos en que se usou como nome dun lugar. Mais a toponimia de Galicia ofrécenos moitos exemplos de artigos nados secundaria ou espontaneamente na fala en topónimos carentes de valor apelativo ou que orixinariamente se usaban sen artigo (*O Saviñao, O Tameirón*), ou en formas precedidas da preposición SUB-, que non poderían ter artigo en orixe (*O Suouteiro, As Suasebes*), sen contarmos os artigos creados por deglutinación da vogal inicial do topónimo (*A Baña* < AVANIA, *O Incio* < ONICIU, *O Grove* < OCOBRE, *O Ivedo* < OLIUETU, *O Xen* < EUGENII etc.). No nome da Coruña teríamos outro exemplo de artigo nacido secundariamente ante topónimo non apelativo.

9. Que hai detrás dese nome?

Deixei para o final o problema da presenza de *Crunia* no texto de onde foi tirado. En rigor é asunto que xa non atinxe á etimoloxía do topónimo, que queda resolta ao aceptarmos que naceu en 1208 por vontade rexia a partir do nome dunha cidade que só ten existencia na xeografía fantástica dun libro escrito en latín. O topónimo procede da *Historia Turpini*, con independencia da solución que poidamos ter para estoutra cuestión que propiamente afecta á ecdótica desa obra e aos problemas da tradición manuscrita.

Dado que no século XII, no momento de elaboración do *Códice calixtino*, non hai no territorio da chamada *Gallecia* ningunha localidade recoñecible nese nome, o hápax de *Crunia* ten que deberse a un erro de lectura ou de copia dalgún outro topónimo semellante. Que topónimo pode ser ese?

Desbotamos *Irunia*, grafía latina do nome éuscaro de Pamplona (Iruña), cidade moi relacionada co camiño de Santiago, porque aínda que desde o punto de vista gráfico é excelente candidato para dar *Crunia* por mínimo engano na lectura ou no trazado da letra inicial, presenta problemas de cronoloxía, xa que as primeiras atestacións dese nome son tardías, do século XI (Jimeno, 1991: 64-65), e sobre todo de xeografía, pois non tería explicación a presenza intrusa, entre os topónimos *galecianos*, do nome vasco dunha cidade de *Yspania* moi distante, máxime cando se trata dunha cidade relevante no texto, onde xa figura co seu nome en latín *Pampilonia* tanto na escueta enumeración das conquistas de Carlomagno coma na narración, pois a primeira fazaña que se nos conta é o derrubamento milagroso das súas murallas. O rigor xeográfico do conxunto do relato fai inverosímil un erro xeográfico de tal magnitude na confección do texto; parece preferible supoñer un simple erro de lectura ou copia que non esixa tamén un erro nos contidos.

Cinguíndonos ao territorio da *Galecia* e das áreas máis próximas, o exame das fontes antigas sinaladas por Anguita (2003) como a orixe das enumeracións toponímicas do libro deixa dous únicos nomes candidatos a produciren *Crunia* por erro de lectura ou *lapsus calami*. Dado que a xeografía administrativa desas fontes é a eclesiástica, a relación das cidades importantes conquistadas por Carlomagno no relato inclúe todas as sés diocesanas anteriores ao século VIII. Así sucede coas *galecianas*, que son sés citadas habitualmente nas fontes antigas arredor da metrópole de Braga, acompañadas no texto cos engadidos de Compostela, da ignota *Crunia* e mais da *civitas Santa Maria Vimarana*. Para tempos tan remotos, a presenza de Guimarães entre esas vilas e cidades sería talvez licenza anacrónica, pero nun escrito elaborado a mediados do século XII representa o novo reino de Portugal segregado pouco antes, contra o cal se deita un desafío ao lexitimar Carlomagno, desde o cume do seu prestixio¹¹, os dereitos e a prevalencia de Compostela sobre a sé metropolitana de Braga e o territorio portugués.

O primeiro dos candidatos a constituír o hipotexto de *Crunia* é *Auria*, o vello nome da sé episcopal ourensá, tal como aparece nas atestacións altomedievais, antes de sucumbir fronte ao derivado co sufixo *-ENSE*. Desde o punto de vista paleográfico sería verosímil ler ou copiar como *Crun-* unha secuencia escrita iniciada por *Auri-* sempre que se empregase na grafía desta un *a* minúsculo grande como inicial, e non un *A* capital triangular, que é a máis habitual noutros textos composteláns contemporáneos. Ao cabo, descoñecemos que tipo de letra empregarían e de que época serían as copias concretas dos textos usados como fonte. Con todo, posto que Ourense xa figura na relación coa forma *Aurenas* (*Avrenas*), teríamos que supoñer que alguén que pretendeu recrear unha xeografía do século VIII non soubo ver que

11 Carlomagno foi canonizado en 1165 por Pascual III, antipapa.

a *Auria* de fontes máis antigas (*Palla Aurea* no *Parroquial suevo*, século VI) e a *Auriense* das posteriores (a representada por *Avrenas*) son unha e a mesma cousa e cometeu o erro de incorporar dúas variantes do topónimo ao mesmo escrito, duplicando o lugar. Demasiado peregrino e inverosímil para unha diocese tan próxima ao lugar onde confeccionou o texto. No caso paralelo en que un topónimo das fontes máis antigas ten sufixo nas posteriores (*Mindonium / Mindonietum*) non houbo duplicación. Trataríase novamente dun defecto da confección do texto, un erro nos contidos, e iso contradíase coa fiabilidade xeográfica do resto.

Deste xeito queda unicamente un nome que cumpre o requisito paleográfico de darse lido ou transcrito como *Crunia* entre a toponimia das fontes da xeografía calixtina. É unha capital diocesana, documentada desde a antigüidade, e aínda que presenta o inconveniente de non pertencer estritamente ao territorio galaico ou galeciano nin sequera nos tempos en que acadaban maior extensión estes termos, hai razóns que poderían explicar o erro xeográfico. É *Cauria*, ben coñecida como cidade da Lusitania romana e logo sé episcopal (*Cauria, ecclesia cauriense*) dependente da metrópole de Mérida (*Emerita*) durante toda a Alta Idade Media: a actual Coria, na provincia de Cáceres.

Crese que *Cauria* é latinización dun *Caura* orixinario, topónimo céltico (Casillas, 2008). Os *caurenses* da Lusitania son mencionados por Plinio á beira dos *mirobrigenses* (“qui celtici”). En época histórica todos os rexistros sitúan *Cauria* dentro da Lusitania e entre as dioceses dependentes da metrópole Emeritense. Ningunha das fontes antigas usadas polo autor da *Historia Turpini* podería xustificar a adscripción dese topónimo e a cidade á Gallaecia. Na documentación relativa aos concilios e nas divisións eclesiásticas visigóticas é inequívoca a súa situación e dependencia; así, por exemplo, aparece baixo o epígrafe de *Emerita Metropolis* na *Divisio sub Reccesvinto*, junto a *Abula, Salmantica, Viseu, Lamego* etc, o mesmo ca na *Divisio sub Wamba* (Encarnação, 1760: 48). E na versión da división de Wamba que se reproduce no *Chronicon Mundi* de Lucas Tudense, a sé de *Cauria* pecha a relación das trece pertencentes á Lusitania Emeritense:

...Abula teneat de Petra usque Villam... (...) **Cauria** teneat de Villa usque Tagum (...). Hee sunt sedes tredecim immediate sundite archiepiscopo Emeritensi prouincie Lusitanie (Falque Rei, 2003: 179).

Nada xustificaría o erro xeográfico de incluír a lusitana *Cauria* entre os lugares conquistados por Carlomagno na *Gallecia* arredor do ano 800, mais a mediados do século XII, cando se ideou a *Historia Turpini*, ese erro pode ser intencionado e obedecer aos intereses da igrexa compostelá. Conquistada por Afonso VII, perdida e recuperada de novo no seu reinado, por volta de 1140 a cidade de Coria e a súa diocese

eran obxecto das pretensións de Santiago, coma outros territorios da antiga Lusitania que o dominio musulmán desligara da dependencia de Mérida. Anticipándose ás pretensións doutras xerarquías eclesiásticas leonesas, Santiago requiría a súa parte no produto das vitorias militares neses territorios da Estremadura situados ao leste da fronteira con Portugal (ao oeste, Braga absorbera outras dioceses antigamente emeritenses), promovendo a restauración de antigas sés diocesanas ao tempo que defendía os seus dereitos sobre elas. Nese contexto enténdese que un autor do scriptorium compostelán incluíse adrede *Cauria* entre as supostas conquistas de Carlomagno na *Gallecia* de trescentos e tantos anos atrás.

Cando se restaurou a diocese cauriense, en 1142, fíxoo xa como sufragánea da arquidiocese compostelá¹². Santiago lograra o seu obxectivo, e o dominio eclesiástico sobre a cidade acabaría por ser tamén señorial, pois segundo consta na documentación catedralicia (*Tombo A*, nº 114), Fernando II dooulle en 1163 o dominio completo da cidade cauriense á igrexa de Compostela, que xa posuía un terzo desde o tempo de Afonso VII. Dada a función lexitimadora do libro de Turpín e do aparato en que se enmarca, o suposto erro xeográfico de incluír *Cauria* entre as cidades galecianas tivo que ser intencionado. Na ficción do texto, Carlomagno tamén conquista *en Yspania* as cidades da antiga Lusitania emeritense, pero na relación que se nos dá delas aparecen mesturadas coas das dependentes de Toledo, con outras descoñecidas e ademais con algúns incisos, nunha desorde talvez tamén intencionada que dificulta advertir a ausencia de *Cauria* entre as que acompañan os nomes de Ávila, Salamanca etc., arredor do de Mérida. A propia ausencia de *Cauria* nesa relación debe entenderse como proba que confirma esta hipótese.

Así pois, o *Crunia* da *Historia Turpini* é unha grafía deformante de *Cauria*. Quizais estaba como *Cauria*, ou cunha variante que permitise recoñecelo, entre os nomes das cidades e vilas galecianas dun manuscrito da *Historia Turpini* que existiría na catedral compostelá en datas previas á confección material dos pergamiños que conforman o *Liber Beati Iacobi* ou *Codex Calixtinus* que chegou ata nós. Aténdonos ás cronoloxías de Díaz e Díaz, que falan de material previo elaborado nas décadas anteriores á de 1150-1160, poderíamos situarnos arredor do ano 1140, logo da toma definitiva de Coria por Afonso VII e antes do ano de 1142, data do primeiro bispo cauriense sufragáneo de Santiago. Talvez o nome que figuraba nese orixinal se alterou en *Crunia* cando se trasladou ao manuscrito do *Códice calixtino*, e mesmo é verosímil que esa alteración que o deixou irrecoñecible fose tamén á mantenta, pois unha vez consolidado o poder de Santiago sobre a nova diocese cauriense non había razón para deixar tan á vista o erro interesado.

¹² A pertenza de Coria á arquidiocese de Santiago chegou ata o ano 1867, en que pasou a depender de Toledo.

Medio século máis tarde da confección dos pergamiños que compoñen o *Codex calixtinus*, un rei tomou da *Historia Turpini* ese nome, agora un nome vacante e cargado das resonancias con que o impregnaba o libro, e impúxollo á súa vila de Faro. Poucas décadas despois, a relación do topónimo (e da vila reguenga e da monarquía) con aquel libro comezou a resultar incómoda e todo leva a pensar que houbo vontade de facer daquel topónimo unha palabra definitivamente escura. Naturalmente, na igrexa de Santiago dispuñan da chave para iluminala, mais cando no século XIV o autor da versión galega se viu na situación de identificar o *Crunia* do texto para poñer en galego o seu nome, nin o fixo como *Coria* nin como *A Cruña*, senón que optou por omitilo.

10. Cabo

Satisfago con este escrito un compromiso adquirido hai unha ducia de anos cos profesores Manuel Ferreiro e Xosé Ramón Freixeiro Mato, da área de Filoloxía Galega e Portuguesa da Universidade da Coruña, que me pediron para esta revista un artigo sobre o topónimo da cidade e da institución. A demora foi longa porque carecía dunha explicación satisfactoria e non me contentaba con expoñer as variadas hipóteses etimolóxicas formuladas ata o momento e os problemas que indefectiblemente presentaban todas elas. Téñolle lido a Xaverio Ballester, apostilando o principio de Mario Alinei de que as mellores etimoloxías son sempre as máis simples, outra sentenza que di que “les etimologies no es busquen, es troben”. Eu debo recoñecer que cheguei a esta logo de longa e teimosa busca. E se non parece boa por non ser simple, a culpa está na desconcertante e encerellada historia documental da palabra, e todo porque oitenta anos despois de estrearse como topónimo houbo vontades que se ocuparon de escurecerlle a orixe.

O estudo das retoponimizacións rexias dos séculos XII e XIII viñérame convencendo, hai algún tempo, da orixe medieval do nome, pero só cando explorei a posibilidade de que as motivacións de *Crunia* e dos distintos *Viana* peninsulares fosen as mesmas ou parecidas cheguei á *Historia Turpini* e á sospeita de que o *Crunia* dese texto podía non ser unha atestación do topónimo senón a súa fonte. En 2014 o investigador alemán Theo Vennemann envioume, para sometelo ao meu xuízo, un documentado e rigoroso traballo seu, inédito, onde achegaba indicios históricos e xeográficos a prol dunha nova hipótese prelatina; para fundamentarlle a miña opinión discrepante examinei todas as atestacións supostamente anteriores a 1208 e vin que a revisión das datas ía eliminando dificultades, resolvendo incógnitas e confirmando a orixe literaria medieval. Na primavera de 2015 resuminlles de palabra esta explicación aos especialistas con quen comparto labores na revisión do *Nomenclátor de Galicia*

(Boullón, Feixoo, Ferro, Lema, Lorenzo, Méndez, Palacio e Santamarina) e poucas semanas despois expúxena tamén oralmente, en presenza de varios filólogos das tres universidades galegas, nun simposio organizado por Alexandre Rodríguez Guerra en Vigo. Calen barbas e falen cartas, van aquí por escrito as razóns en que a sustento. Para todos os mencionados, e en especial para Antón Santamarina, que leu unha primeira redacción, vaia o meu agradecemento, así coma para os revisores anónimos da RGF que xulgaron positivamente o texto e me advertiron de grallas, erros ou omisións e suxeriron melloras.

Escuso salientar a dimensión simbólica e literaria que ten esta etimoloxía e a variedade de suxestións que se suscitan ao admitirmos que o nome da cidade da Coruña nace na *Historia Turpini* do *Codex calixtinus*. Un devoto da literatura como era Borges admiraba nos xudeus da diáspora o requintado mérito de ter *por patria un libro*. Requintada e barroca a historia do nome da Coruña, que ten insólito berce nas letras do nome dunha cidade inexistente que aparece unha soa vez nun manuscrito medieval. Naceu nos tempos en que ese libro cumpría de xeito cabal a misión fundacional para a cal fora creado: construír un pasado ao servizo duns intereses e dun proxecto histórico. A historia acabou frustrando ese proxecto e o libro destinado a construír un pasado e unha patria foi expulsado do lugar do mito en nome doutro pasado e outra patria, anatematizado, condenado á sombra durante séculos e aínda hoxe coñecido cun nome que o sinala como impostor. Os lectores de Manuel Rivas saberán que houbo un tempo en que o escudo da Coruña tiña un libro irradiando luz no alto da torre e que cada vez que os inimigos da verdade e da xustiza tomaban o poder, o libro desaparecía do escudo. Non representaba o libro de Turpín, ben sei; era a constitución de Cádiz e puxérase alí en febreiro de 1820, o día en que desde A Coruña se mudou o rumbo político das Españas; desapareceu tres anos despois, cando o absolutismo acabou *manu militari* co Trienio liberal e Fernando VII decretou que se borrara *de enmedio del tiempo* todo o sucedido en *los mal llamados años*. Aínda había de volver máis tarde ao escudo, para ser suprimido novamente. Ese libro heráldico expulsado por decreto dos símbolos da memoria colectiva xa tiña precedente, centos de anos atrás, no outro libro caído en desgraza, que de adornar con aromas de lenda o novo nome da localidade pasou a verse sometido a parecida expulsión. Os lazos que os unen *apud turrem de Faro* fálannos das idas e vindas do poder refacéndolle o pasado á xente, de como quen manda de feito crea un pasado á súa medida para mandar tamén de dereito. Hai máis de oito séculos, un rei quixo comprometer a vila co mito e mudoulle o nome, e oitenta anos máis tarde, outro rei interesado en emendar a ocorrencia toponímica do bisavó galego deu licenza para que os seus funcionarios buscasen a maneira de erradicar da memoria os motivos daquel nome e sementar de atrancos o acceso á verdade. Mais *scripta manent*, os libros arden mal.

Referencias bibliográficas

- ACS = Arquivo da Catedral de Santiago. <http://csa.archivo3000.es/jopac/> (consultado en 15.09.2016)
- Alvarado Planas, J (1997). “Fueros y cartas pueblas inéditas de Galicia”, *AHDE (Anuario de Historia del Derecho Español)*, LXVII, I, 141-152.
- Anguita Jaén, José María (2000). *Estudios sobre el Liber Sancti Jacobi: la toponimia mayor hispana*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Anguita Jaén, José María (2003). “La toponimia del Pseudo-Turpín y sus fuentes”. En Herbers, Klaus (ed.), *El Pseudo-Turpín. Lazo entre el Culto Jacobeo y el Culto de Carlomagno. Actas del VI Congreso de Estudios Jacobeos*, 167-175. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Ávila y La Cueva, Francisco (1854 [1995]). *Historia civil y eclesiástica de la ciudad de Tuy y su obispado*. 4 vols. Edición facsimilar. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- Ballester, Xaverio (2010). “Teresa y Otros Nuevos Étimos Hespéricos”, Academia Valenciana de la Llengua: *Actes del 26e Congrès Internacional de Lingüística i Filologia Romàniques*, 2295-2306. Valencia: Academia Valenciana de la Llengua. DOI: 10.1515/9783110299977.7
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (1986). *Historia de la ciudad de la Coruña*. A Coruña: La Voz de Galicia.
- Bascuas, Edelmiro (2014). *Novos estudos de hidronimia paleoeuropea galega*. Vigo: Universidade de Vigo, Servizo de publicacións.
- Belasko, Mikel (1996). *Diccionario etimológico de los nombres de los pueblos, villas y ciudades de Navarra*. Pamplona: Pamiela.
- Búa Carballo, Carlos (1997). “Dialectos indoeuropeos na franxa occidental hispánica”. En Pereira Menaut, Gerardo (coord), *Galicia fai dous mil anos. O feito diferencial galego*, vol. 1, 51-59. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego.
- Cabeza Quiles, Fernando (2014). *A toponimia celta de Galicia*. Noia: Toxosoutos.
- Caridad Arias, Joaquín (2006). *Toponimia céltica de Galicia*. Lugo: Deputación Provincial.
- Casillas Antúñez, Francisco José (2008). “Historia y toponimia de la tierra de Coria”, *Alcántara*, nº 68, 21-44.
- Castets, Ferdinand (1880). *Turpini Historia Karoli Magni et Rotholandi*. Texte revu et complété d’après sept manuscrits. Paris: Maisonneuve.
- Cavero Domínguez, Gregoria (2008). “Alfonso IX de León y el *iter* de su corte (1188-1230)”, *e-Spania*. <http://e-spania.revues.org/18626>. DOI: 10.4000/e-spania.18626.

- CFCP = Real Academia de la Historia (1852). *Colección de Fueros y Cartas-Pueblas de España*. Madrid: Imprenta de la Real Academia de la Historia.
- CODOLGA = López Pereira, José Eduardo (dir) (1994-). *Corpus Documentale Latinum Gallaeciae*. <http://corpus.cirp.es/codolga> (consultado en 15.09.2016)
- CORDE = Real Academia Española: Banco de datos (CORDE). *Corpus diacrónico del español*. <http://www.rae.es> (consultado en 15.09.2016)
- Corominas, Juan (1972). *Tópica Hespérica. Estudios sobre los antiguos dialectos, el substrato y la toponimia romances*. Madrid: Gredos.
- Corpus Xelmírez = Varela Barreiro, Xavier (coord.) (2006-). *Corpus lingüístico da Galicia medieval*. <http://sli.uvigo.es/xelmirez/> (consultado en 15.09.2016)
- Cronicón Iriense* = Flórez, Enrique (1791²). “Crhonicon Iriense”, in *España Sagrada, Theatro Geographico-Histórico de la Iglesia de España, Tomo XX. Historia Compostelana*, 598-611. Madrid: Viúda e hijo de Marín.
- David, Charles Wendell (ed.) (1936). “De expugnatione Lyxbonensi. The conquest of Lisbon edited from the unique manuscript in Corpus Christi College, Cambridge, with a translation into English”. *Records of Civilization: Sources and Studies* n° 24. New York: Columbia University Press.
- Díaz y Díaz, Manuel Cecilio (1971). “Problemas de la cultura en los siglos XI-XII. La escuela episcopal de Santiago”, *Compostellanum*, XVI /1-4, 187-200.
- Díaz y Díaz, Manuel Cecilio (1985). *Visiones del más allá en Galicia durante la Alta Edad Media*. Santiago de Compostela: Bibliófilos gallegos - Biblioteca de Galicia.
- Díaz y Díaz, Manuel Cecilio (2003). “La posición del pseudo-Turpín en el Liber Sancti Iacobi”. En Herbers, Klaus (ed.), *El pseudo-Turpín. Lazos entre el culto de Santiago y el culto de Carlomagno, VIº Congreso Internacional de Estudios Jacobeos*, 99-111. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Domínguez García, Javier (2008). *Memorias del futuro. Ideología y ficción en el símbolo de Santiago Apóstol*. Madrid: Vervuert-Iberoamericana.
- Encarnação, Tomas da [Thoma ab Incarnatione] (1760). *Historia Ecclesiae Lusitanae*. Coimbra: Ex Praelo Academiae Pontificiae.
- ES Lusitania = Flórez, P. Fr. Henrique (1782). *España Sagrada. Theatro Geographico-Historico de la Iglesia de España. Tomo XIII. De la Lusitania antigua en común y de su Metrópoli Mérida en particular*. Madrid: Oficina de Pedro Marín.
- Falque Rey, Emma (1994). *Historia Compostelana*. Madrid: Akal.
- Falque Rey, Emma (2003). *Lvcae Tudensis. Chronicon Mundi*. Cura et studio: Emma Falque. Corpus Christianorum. Continuatio mediaevalis. Leuven / Louvain: Université Catholique.

- Fernández Fernández, Laura (2011). “...cosas tan deshonestas y feas que valiera har-
to más no haberlo escrito”. Avatares y memoria del Códice Calixtino”. En VV. AA.,
*El Codex Calixtinus en la Europa del siglo XII. Musicología, música, arte, codicología
y liturgia*, 171-190. Madrid: Instituto Nacional de las Artes Escénicas y la Música.
- García Gallo, Alfonso (1971). “Los fueros de Benavente”, *AHDE (Anuario de Historia
del Derecho Español)* XLI, 1143-1192.
- García Iglesias, José Manuel (1981). “El mapa de los Beatos en la pintura mural román-
ica de San Pedro de Rocas (Orense)”, *Archivos leoneses*, 25, 73-87.
- Gil Fernández, Juan (ed.) (1985). *Crónicas asturianas*. Oviedo: Universidad de Oviedo.
- González Garcés, Miguel (1987). *Historia de la Coruña*. A Coruña: Caixa Galicia.
- González González, Julio (1943). *Regesta de Fernando II*. León / Madrid: Instituto Jeró-
nimo Zurita - Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- González González, Julio (1944). *Alfonso IX*. Madrid: Instituto Jerónimo Zurita - Con-
sejo Superior de Investigaciones Científicas.
- González Rodríguez, Rafael (2009). “Origen y formación de una villa de repoblación.
Benavente durante los reinados de Fernando II y Alfonso IX”. *Studia Historica. His-
toria Medieval*, 15, 105-138.
- Gorrochategui Churruca, Joaquín (1997). “Gallaecia e as linguas prerromanas da Penín-
sula Ibérica”. En Pereira Menaut, Gerardo (coord.), *Galicia fai dous mil anos. O feito
diferencial galego*. Vol. 1, 15-50. Santiago de Compostela: Museo do Pobo Galego.
- Greule, Albrecht (2014). *Deutsches Gewässernamenbuch. Etymologie der Gewässerna-
men und der zugehörigen Gebiets, Siedlungs und Flurnamen*. Berlin: De Gruyter.
- Henriet, Patrick (2003a). “Les clercs, l’espace, la mémoire” (Introduction). En Hen-
riet, Patrick (ed.), *À la recherche de légitimités chrétiennes. Représentations de
l’espace e du temps dans l’Espagne médiévale (IXe-XIIIe siècles)*, 11-26. *Chahiers
de linguistique et de civilisation hispaniques médiévales*, vol. 15. Lyon: ENS Édi-
tions.
- Henriet, Patrick (2003b). “L’espace et le temps hispaniques vus e construits par les clercs
(IXe-XIIIe siècle)”. En Henriet, Patrick (ed.), *À la recherche de légitimités chrétiennes.
Représentations de l’espace e du temps dans l’Espagne médiévale (IXe-XIIIe siècles)*,
81-127. *Chahiers de linguistique et de civilisation hispaniques médiévales*, vol. 15.
Lyon: ENS Éditions.
- Herbers, Klaus (2003b). “Le culte de Saint Jacques et le souvenir carolingien chez Lucas
de Tuy. Indices d’une conception historiographique (début XIIIe siècle)”. En Henriet,
Patrick (ed.), *À la recherche de légitimités chrétiennes. Représentations de l’espace
e du temps dans l’Espagne médiévale (IXe-XIIIe siècles)*, 149-175. *Chahiers de linguis-
tique et de civilisation hispaniques médiévales*, vol. 15. Lyon: ENS Éditions.

- Herbers, Klaus / Santos Noia, Manuel (1998). *Liber Sancti Jacobi. Codex Calixtinus*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Herbers, Klaus (ed.) (2003). *El pseudo-Turpín. Lazos entre el culto de Santiago y el culto de Carlomagno. VIº Congreso Internacional de Estudios Jacobeos*, Xunta de Galicia, 2003.
- Historia Compostelana* = Flórez, Enrique (1791²). *España Sagrada, Theatro Geographico-Histórico de la Iglesia de España. Tomo XX. Historia Compostelana*. “Historia compostellana, sive de rebus gestis D. Didaci Gelmirez primi compostellani archiepiscopi”, 3-598. Madrid: Viúda e hijo de Marín.
- Jara Fuente, José Antonio [coord.] (2003). *Ante su identidad. La ciudad hispánica en la Baja Edad Media*. Cuenca: Ed. Universidad de Castilla - La Mancha.
- Jaspert, Nikolas (2003). “Historiografía y legitimación carolingia. El monasterio de Ripoll, el Pseudo-Turpín y los condes de Barcelona”. En Herbers, Klaus (ed.), *El Pseudo-Turpín; Lazo entre el culto Jacobeo y el culto de Carlomagno; actas del VI Congreso Internacional de Estudios Jacobeos*, 297-315. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- Jimeno Juría, José M. (1991). “Pamplona y sus nombres”, *Fontes Linguae Vascorum*, nº 23, 55-76. Pamplona: Gobierno de Navarra.
- Klinka, Emmanuelle (2009). “El Mappa Mundi del Beato de Osma: un testimonio de las tensiones de su tiempo”. En VV.AA: *Alfonso VI y su legado*. Sahagún: Diputación Provincial de León - Instituto Leonés de Cultura. <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00696610> (consultado en 15.09.2016).
- Kremer, Dieter (1988). “Zu den Orstnamen *Milmanda* und *Milreu*”. En Kremer, Dieter (ed.), *Homenagen a Joseph M. Piel por ocasião do seu 85º aniversário*, 51-78. Tübingen: Max Niemeyer.
- López Alsina, Fernando (2003). “La prerrogativa de Santiago en España según el *Pseudo-Turpín*: ¿Tradiciones compostelanas o tradiciones carolingias?”. En Herbers, Klaus (ed.), *El pseudo-Turpín. Lazos entre el culto de Santiago y el culto de Carlomagno, VIº Congreso Internacional de Estudios Jacobeos*, 113-129. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- López Aydillo (1918). *Os mirages de Santiago. Versión gallega del siglo XIV del Códice Calixtino Compostelano del XII*. Transcripción y estudio crítico. Valladolid: Imprenta Castellana.
- López Carreira, Anselmo (2005). *O reino medieval de Galicia*. Vigo: Edicións A Nosa Terra.
- Madoz, Pascual (1845-50). *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*. Madrid: Imprenta del Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de D. Pascual Madoz.

- Martínez Lema, Paulo (2008). *Inventario toponímico do Tombo de Toxos Outos*. Noia: Toxosoutos.
- Martínez Martínez, Faustino (2003). “Antología de textos forales del Antiguo Reino de Galicia (siglos XII-XIV)”, *Cuadernos de Historia del Derecho*, 10, 257-343.
- Menéndez-Pidal, Gonzalo (2003). *Hacia una nueva imagen del mundo*. Madrid: Real Academia de la Historia.
- Meredith-Jones, Cyril (1936). *Historia Karoli magni et Rotholandi ou Chronique du Pseudo-Turpin*. Paris: Droz.
- Monteagudo, Henrique (2008). *Letras primeiras. O foral do Burgo de Caldelas, os primordios da lírica trobadoresca e a emerxencia do galego escrito*. Santiago de Compostela: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Moralejo Álvarez, Juan José (2014). “Notas”. En *Liber Sancti Iacobi. Codex Calixtinus*. Traducción al castellano de A. Moralejo, C. Torres y J. Feo. Nueva Edición actualizada por María José García Blanco. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Turismo de Galicia.
- Moralejo Lasso, Abelardo (1977). *Toponimia gallega y leonesa*. Santiago de Compostela: Editorial Pico Sacro.
- Moralejo, Serafín (1986). “El mapa de la diáspora apostólica en San Pedro de Rocas: notas para su interpretación y filiación en la tradición cartográfica de los Beatos”, *Compostellanum*, 31, 315-340.
- Navaza, Gonzalo (2011). “A Coruña”. En García Arias, X. L. e Casanova, E. (ed.), *Toponimia Hispánica*. Valencia: Editorial Denes.
- Navaza, Gonzalo (2016). “Toponimia miñorá”. En VV. AA., *Estudar toponimia: aproximacións metodolóxicas e interpretativas*, 81-114. Anexo 75 de *Verba. Anuario galego de filoloxía*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela (no prelo).
- Nieto Ballester, Emilio (1997). *Breve diccionario de topónimos españoles*. Madrid: Alianza Editorial.
- Palacio Sánchez, Antón (2014). “Malos, Perros e Cas, topónimos interditos”, *Estudos de Lingüística Galega* 6, 217-231. DOI: <http://dx.doi.org/10.15304/elg.6.1717>.
- PARES = *Portal de Archivos Españoles*. Ministerio de Educación, Cultura y Deporte. <http://pares.mcu.es/> (consultado en 15.09.2016)
- Pensado Tomé, José Luís (1958). *Miragres de Santiago*. Edición y estudio crítico. Anejos de *Revista de filología española*, 68. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas - Patronato Menendez y Pelayo - Instituto Míguel de Cervantes.

- Piqueras, Juan / Fansa, Ghaleb (2008). “La Península Ibérica en el Gran Atlas de Al-Idrisi”, in *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, nº 65. Número especial dedicat al *Segon Congrés Català de Geografia* (29 – 31 de maig de 2008), pp. 465-477. Barcelona: Societat Catalana de Geografia.
- Pokorny = Pokorny, Julius (1959). *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*. Berna: Francke.
- PTG = *Proxecto Toponimia de Galicia*: Xunta de Galicia (2004-) <http://toponimia.xunta.es/gl/toponimiaengalicia> (consultado en 15.09.2016).
- Risco, Vicente (1930). *Provincia de Orense* (vol. iv), in Carreras Candi, Francisco (1926-1930). *Geografía General del Reino de Galicia*. Barcelona: Alberto Martín.
- Rodríguez Fernández, Justiniano (1981). *Los fueros del reino de León*. León: Ediciones Leonesas.
- Röhricht, Reinholdus (1879). “De itinere Frisonum”. En VV.AA, *Quinti belli sacri scriptores minores sumptibus Societatis illustrandis Orientis latini monumentis*, 57-70. In Genevae: Typis & Fick.
- Romero Masiá, Ana / Pose Mesura, Xosé Manuel (1988). *Galicia nos textos clásicos*. A Coruña: Museo Arqueolóxico Provincial.
- Ruíz de la Peña Solar, Juan Ignacio (1970). “La expansión del fuero de Benavente”, *Archivos Leoneses*, 47-48, 299-317.
- Sandoval, Prudencio de (1610). *Antigüedad de la ciudad, y Iglesia cathedral de Tuy y de los obispos que se save aya auído en ella*. Braga: Em casa de Fructuoso Lourenço de Basto.
- Solano Fernández-Sordo, Álvaro (2010). “Historia urbana en la Galicia medieval. Balance y perspectivas”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* LVII, nº 123, 55-90. DOI: <http://dx.doi.org/10.3989/ceg.2010.v57.i123.76>.
- Tejero Robledo, Eduardo (1995). “La retoponimización: cuestión interdisciplinar”. En Perdiguero Villarreal, Hermógenes e Álvarez, Antonio (coord.), *Toponimia de Castilla y León: actas de la Reunión Científica sobre Toponimia de Castilla y León*, 107-116. Burgos, novembro de 1992. Burgos: Universidad de Burgos.
- TMILG = Varela Barreiro, Xavier (dir.) (1993-). *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. <http://ilg.usc.es/tmilg> (consultado en 15.09.2016).
- Tschan, Francis J. (1959). *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum. History of the archbishops of Hamburg-Bremen* [by] Adam of Bremen. Translated with an introd. and notes by Francis J. Tschan. New York: Columbia University Press.
- Vallecalle, Jean-Claude (2011). *Le Livre de Saint Jacques et la tradition du Pseudo-Turpin: Sacralité et littérature*. Lyon: Presses Universitaires de Lyon. DOI: <http://dx.doi.org/10.1515/zrp-2013-0121>.

- Vallecalle, Jean-Claude (2013). “La réception de la Chronique du Pseudo-Turpin en Europe”, CRMH, *Cahiers de recherches médiévales et humanistes*, nº 25, 465-469. <http://crm.revues.org/13122> (consultado en 15.09.2016).
- Vedia y Goossens, Enrique de (1845). *Historia y descripción de la ciudad de la Coruña*. Coruña: Imprenta y librería de D. Domingo Puga.
- Ventura, Leontina / Resende de Oliveira, António (2006). *Chancelaria de D. Afonso III: Livro 1*. Vol. I. Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra. DOI: <http://dx.doi.org/10.14195/978-989-26-0411-4>.
- Walpole, Ronald R. (1979). *An anonymous Old French translation of the Pseudo-Turpin “Chronicle”. A critical edition of the text contained in Bibliothèque nationale MSS fr. 2137 and 17203 and incorporated by Philippe Mouskés in his “Chronique rimée”*. The Mediaeval Academy of America. Cambridge: Mass. DOI: <http://dx.doi.org/10.1017/s003871340017383x>.
- Wulff, Fredrik A. (1881). *La Chronique dite de Turpin. Publiée d’après les mss. B.N. 1850 et 2137*. Lund: Imprimerie de Berling. https://ia601409.us.archive.org/34/items/Wulff_Chronique_dite_de_Turpin/WulffF1881.pdf.
- Xunta de Galicia (2003). *Nomenclátor das provincias, concellos, parroquias e lugares de Galicia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia - Litonor.